

Юрий Яковлев

ДИНГО—МЕНИНГ ҲАМРОҲИМ

Ҳякоялар

Русчадан Самар НУРОВ таржимаси

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети

«ЕШ ГВАРДИЯ» нашриёти

1981

Я 47 Яковлев Юрий.

Динго — менинг ҳамроҳим. Ҳикоялар. (Урта мактаб ёшидаги болалар учун) / русчадан С. Нуоров тарж.— Т. Ёш гвардия, 1981.— 88 б. расм.

Яковлев Юрий. Динго — мой друг. Рассказы.

**ББК 84Р7
Уз2**

————САЛЮТ————

Салқин май оқшомида ота ва ўғил салютни кутиб ўтиришган эди. Ўғилча дераза тоқчасига чиқиб олган, отаси эса унинг орқасида туриб, ҳар эҳтимолга қарши иштонининг тасмасидан ушлаб турарди.

— Қачон мушак отилади?— бола бурнини дераза ойнасига тираганча, сабрсизлик билан сўради.

— Ҳозир, ҳозир,— деди отаси бир соатига, бир осмонга қараб.

— Келинг, деразани очайлик,— таклиф қилди ўғли.

— Нега?

— Яхши эшитилади-да.

— Шундай ҳам эшитамиз.

Ота дераза тоқчасининг бир четига ўтирди. Ўғли тўсатдан унга бурилиб қараб, сўради:

— Бобомнинг соқоли бўлганмиди?

— Йўқ. У ёш бўлган.

— Боболар ҳам ёш бўладими?

— Шундайлари ҳам бўлади...

— Мўйлови-чи?

— Нима «мўйлови»?

— Мўйловлари бўлганми деяпман?

— Бор эди шекилли.

— Милтиғи-чи?— сўради бола.

Ота ўғлига ҳайрон бўлиб қаради-да:

— Сенга... Милтиқ ҳақида ким гапирди?— деб сўради.

— Биламан. У сизга ўқ совға қилганми?

— Урушга кетаётганида ўқлари йўқ эди.

— Бўлган. Сўраш керак эди. Сиз сўрамовдизми?

Ота тезда жавоб бермади. Ё нима жавоб беришини билмай қолди, ё нега отасидан ўқ сўрамаганини ўйлаб қолди. Сўнг:

— Мен яхши эслолмаяпман. Бобонг урушга кетганларида мен сендай эдим,— деди.

Бола отасининг сўзларини эшитмай, яна сўради:

— Бобом қаердалар?

— У урушдан қайтмади.

— Нега қайтмадила?.. Сиз хат ёзинг, қайтсинлар.

— У жойга хат етиб бормади.

— Хат ташувчилар-чи... елкасига қайишли катта тўрва осиб юрадиганлар?

— Улар ҳам бормайди.

— Иков борсак-чи? Дам олиш куни.

— Уёққа поездлар ҳам бормайди.

— Автобус билан борамиз, қолганига пиёда. Урушни кўрардик.

— Уруш аллақачонлар тугаган.

— Бобом қачон қайтадила?

— Ҳеч қачон.

— «Ҳеч қачон»— бу узоқми?

— Узоқ.

— Бўлмаса кутамиз. Кутамиз, а?

— Биласанми, бобонг ҳалок бўлган.

— Нега ҳалок бўлган?

— Фашист ўқ билан отган, у йиқилган. Ўқ юрагига, мана бу жойига теккан.

Ота ўқ теккан жойни кўрсатди, бола отасининг бармоқлари турган соат чўнтакни узоқ томоша қилиб турди. Сўнг яна сўради:

— Кўп вақт бўлдими?

— Ҳа, жуда кўп бўлди.

— Кўп вақт бўлган бўлса яраси тузалгандир?

— У ўлган-да.

Отаси бу сўзни айтгиси келмай кўп қийналган эди. Лекин бола бунга унча эътибор қилмади. Ота «ўлди» деган сўзнинг маъноси ўғлига қачон етиб боришини ҳайрон бўлиб кутди. Бола эса ҳеч нарса бўлмагандек бармоқлари билан деразани черта бошлади. Анчадан кейин:

— Ҳамма қайтиб келди,— деди.— Бобом кечроқ бўлса ҳам қайтиб келадилар. Тўғрими?

— Сен ҳали ҳеч нарсани тушунмайсан.

— Тушунаман, тушунаман... Унинг соқоли бўлмаса ҳам ўқлари бўлган.

— Ҳозир тўплар отилиб, мушакбозлик бўлади. Қара.

Узоқда тўплар гулдураб, унинг садоси қулоққа эмас, кўкракка урилгандай бўлди. Қора осмонга ранг-баранг думалоқ чақмоқлар бодраб чиқди. Уларнинг қисқа муддат яшнаган шуъласида ҳуркиб учаётган каптарлар тўдаси кўринди.

— Ким отяпти?— сўради бола.

— Аскарлар.

— Қайтиб келганларми?

— Ҳар хили.

— Нега деразалар дириллайди?

— Тўплар отаётгани учун.

— Урушданми?

— Шаҳарнинг четидан.

— Йўқ, улар урушдан отишяпти,— деб ўз гапида туриб олди бола.— Мен аниқ биламан. Анави оқ мушак ҳам урушдан. Сиз урушда бўлганмисиз?

— Йўқ,— деди дадаси.— У пайтда мен худди сендай кичкина бўлганман.

— Шунинг учун ҳам билмайсиз, бу тўплар урушдан отяпти. Қулоғингизни бекитинг — яхши эшитилади. Бум. Бум. Бун бобом урушдан отяптилар.

— Майли,— деди отаси секингина,— сен айтганча бўла қолсин.

Лекин бола отасининг сўзларини эшитмади.

— Бобом салют бўлганда тўпларни отаман, деб қайтиб келмаганлар. Тўғрими?

— Тўғри.

Хона қоронғи эди. Мушаклар бир неча дақиқа гоҳ яшил, гоҳ қизил, гоҳ сариқ нурлари билан ота ва ўғилни ёритиб турди. Шаҳар осмонида тўпларнинг гулдураши акс садо бериб, мушаклар яшнаб борарди. Ота эса уларга қарамас, унинг бутун диққат-эътибори деразага қапишиб, бурнини ойнага тираб, кўзларини катта очиб шаҳар осмонига тикилган кичкина вужудда эди. Унга ўғлининг кўзлари катта одам ҳеч вақт кўролмайдиган нарсаларни кўраётгандек туюлди: бу кўзлар қирғин урушни, салют бўладиган кунни тўплардан отаман деб урушдан қайтмаган аскарлар ва бобосининг дарғазаб юзларини кўрди.

— ОХИРГИ МУШАКБОЗЛИК —

— Эшитинглар, болалар! Камина Жузеппе Роджеро билан шахсан таниш бўлганидан хабарларинг борми? У машҳур уста эди. Олов бастакори эди. У асарларини ғижжакда ҳам, тромбон асбобида ҳам чалмасди. Унинг мусиқаси самода ранг-баранг олов шаклида жилваланиб, кўзларни қамаштирарди...

Эски қалъа бўсағасида ўтирган болалар Евгений тоғанинг ҳикоясини оғизларини очиб тинглашади. Ориқ, суякларни туртиб чиққан, ёноқларига иккита чуқур ажин тушган, сийрак, кулранг сочли Евгений тоға болаларга бутун ҳаёт йўлини очиб кўрсатмоқчи бўлгандек қўлларини кенг ёзиб гапирарди.

— Жузеппе Роджеро ёш ва келишган эди. Тимқора жингалак сочлари шамолда ҳилпираб, катта қора кўзлари қувончдан порларди... Мен унинг шогирди эдим.

«Шогирд» сўзини эшитишлари ҳамано болалар Евгений тоғани мактаб партасида ўтирган, келишган Жузеппе Роджерони эса ўқитувчи ўрнида тасаввур қилдилар. Болалар катталарнинг ҳам ёш бўлганини кўз олдиларига келтиришолмайди. Шунинг учун ҳам улар партада ёш Жениянинг ўтирганини эмас, ювилавериби оқариб кетган кўйлак, шим кийган, ориқ бўйнига капалакнусха галстук таққан Евгений тоғани кўз олдиларига келтирдилар. Соч-

лари жингалак Роджеро уни доскага чиқариб, бўрни олиб ёз, дейди.

Эски қалъа денгиз бўйидаги жарлик тепасида жойлашган. Денгизда довул бошланганда тўлқинлар гувиллаб тош минорага ҳужум қилади. Тўлқин тошлардан ҳатлаб ўтиб, харсангларга урилади-да, ҳолдан тойиб орқасига қайтиб кетади. Қалъа бўйсунадиган эмас. Бир вақтлар бу ерда қўрғон бўлган. Йиллар ўтиши билан у вайронага айланганми ёки турк тўплариданми, номаълум. Қора харсанг устида акас дарахти ўсган. Униг майда, шаффоф барглари орасидан қарасангиз, қалъа улуғвор ва бесўнақай кўринади.

Қалъадан тўпларнинг ҳиди анқиб туради. Қадимий тўпларни ўқлаб, машъала билан ўт олдириб отишгани учун эмас, албатта. Бу — Евгений тоғанинг портловчи моддалар тайёрлайдиган устахонаси — «дўзах қозон»идан келадиган ҳид. Қайфи чоғ кезларда уста қалъасини «сайиллар устахонаси», деб атайди. Болалар бу ғалати устахона қачон пайдо бўлганини эслашолмайди. Эҳтимол, Евгений тоға бу жойни улар дунёга келмасдан олдин танлагандир.

Евгений тоға жуда ориқ. Ёноғидаги, яғидаги, елкаларидаги, ҳатто тўпиқларидаги суяклари ҳам бўртиб чиқиб турибди. У ҳам қалъа қурилган хом ашёдан ясалган бўлса, ажаб эмас. Ҳар куни эшикдан катта пошнага ўхшаш қулфни олиб, сирли устахонасига киради. Бу ерга ҳалигача бирон боланинг оёғи тегмаган. Пастгина эски остона уларнинг йўлини тўсиб турадиган охириги чегара. Бу чегарани бузиб ўтган болага Евгений тоға раҳм-шафқат қилмайди.

Томоша қилиш эса чекланмаган. Ҳар бир бола хоҳлаган нарсасини сўраши, банклардаги моддаларни, мушак яшашнинг сирларини ўрганиши мумкин. Шу сабабли ҳам бу ерга келадиган болаларнинг ҳар бири рим шами ва бенгал олови нимадан ясалишини яхши билишади. Евгений тоғанинг махсус бўёқ тахтачасидаги нарсалар: қизил ранглиси — стронций тузи, яшилси — барий тузи, кўки — карбонат ангидрид миси эканлиги уларга беш панжадай ёд бўлиб кетган.

— Катта бўлганларингда,— дейди Евгений тоға ёш дўстларига.— Сизларга портловчи моддалар тайёрлаш санъатини ўргатаман.

Болалар умрларини бу ажойиб ҳунарни ўрганишга бағишлаганга аҳд қиладилар. Лекин улғайганларида бенгал оловига қизиктирилари сўниб, бошқа бир касб-корни танлаб кетдилар. Евгений тоға эса шогирдсиз қолаверади. Лекин ёш дўстларининг кети ҳеч узилмасди.

Болаларни қизиқтирган нарса Евгений тоғанинг селитра ҳиди анқиб турадиган «Дўзах қозон»игина эмас. Евгений тоғанинг ҳаёти битмас-туганмас ғаройиботлардан иборат. Болалар бу саргу-

заштларни эшитаверганларидан ёд бўлиб кетган бўлса-да, кекса дўстларидан ҳикоя қилиб беринг, деб қайта-қайта сўрашарди:

— Евгений тоға, танкни ағдарганингизни айтиб беринг.

Евгений тоға уларнинг илтимосини жон-жон деб бажо келтиради:

— Болалар, эшитинглар!

Евгений тоға бенгал олови яшаш учун қораётган кумушранг «хамир»ини бир четга суриб қўйиб, остонада тизилиб турган болаларга шоҳона назар ташлади.

— Немислар шаҳарга бостириб келишганда, бизнинг танкка қарши отадиган тўпларимиз кам бўлганини биласизми?

Болалар гўё ўша пайтда яшагандек ва тўплар камлигини ўз кўзлари билан кўргандай, барабар бошларини қимирлатишди.

— Хоҳ ишонинглар, хоҳ ишонманглар, ўзимга бир мудофаа маррасини белгилаб олдим...

Евгений тоға, болалар гапларимга ишонишяптими, йўқми, дегандай уларнинг кўзларига қаради: кўзлар, ишонч билан тикилиб турарди. Шундан кейин у ҳикоясини давом эттирди:

— Хоҳ ишонинглар, хоҳ ишонманглар, мен ўзимга окоп қазиб олдим. Ер метиндай қаттиқ, тошдан иборат... Рим шамининг қолган-қутганининг ҳаммасини шу окопга олиб келдим. Окопда ўтириб, қулай фурсатни кута бошладим. Қўлимда қурол-яроғ йўқ. Ҳатто пакки ҳам йўқ. Шундай қилиб десангиз, болалар, мен фақат ўз санъатимга умид боғлаб ўтирибман... Окоп жуда ноқулай, икки букланиб ўтиришга тўғри келади. Сизлар қандай букилиб ўтирдингиз, деб куларсизлар. Тиззам иягимга тиралиб турибди... Белим қотиб қолган, уқалай десам, қўлим сиғмайди. Танклар келаётганини кўриб, қувониб кетдим. Нима? Ишонмайсизларми? Кулгилими?!

Евгений тоға болаларнинг сабр-бардошини синаб кўрмоқчи ва қизиқишини яна оширмоқчи бўлгандай сукут сақлади.

— Танк мен томонга бостириб кела бошлади. Мен бўғма илон авраган қуёндай миқ этмайман. Белимнинг қотиб қолгани ҳам эсимдан чиқди. Танк мажақлаб кетмаслиги учун ҳозир тўрт букланишга ҳам розиман. Шу пайт битта рим шамини ёқдим.

Гўё гап беозор рим шами эмас, танкларни мажақлашга қодир даҳшатли қурол ҳақида бораётгандек, болалар енгил тин олишди.

— Мен биринчи рим шамини ёқдим, кейин иккинчисини, учинчисини. Кейин... ўнлаб ранг-баранг олов ҳалқалар танк атрофини ўраб олганда, фашист чидолмади. Танкини орқага бурди... Агар менга ишонмасанглар, ҳозироқ бу ердан жўнаб қолинглар ва бу ерга бошқа қадам босманглар!

Болалар жим ўтиришарди. Улар йўталиб ёки бирон ножўя ҳаракат қилиб, Евгений тоғанинг илҳомини қочириб юборишдан қўрқишарди. У ҳозир болаларнинг фикр-хаёлини бутунлай ўзига ром

қилиб олган. У ҳукмдор бўлганда ҳам жуда инжиқ, қайсар ҳукмдор эди.

— Шундай қилиб у, болалар, орқасига қарамай қочди! У мана шу «хамир»дан қўрқиб қочди!

Евгений тоға болаларга «дўзах қозони»нинг маҳсулотини кўрсатди-да, хахолаб кулди. Ичаклари узилгудай кулди. Кўзлари атрофидаги, ёноғидаги ажинлари ҳам кулар, капалакнусха эски галстуги силкинарди. Болалар эса анчагача нима қилишларини билмай, жим ўтиришди. Евгений тоға эса кулишдан тўхтаб, ўзини жаҳли чиқаётганга олиб:

— Нега кулмаяпсизлар? Қизиқ эмасми?— деди.

Шундай пайтларда бу эски қалъада кичкинагина томоша бўлиб ўтади. Болалар танк воқеасини биринчи марта эшитаётгандек берилиб тинглашади. Евгений тоға ҳам бу воқеани энди айтиб бераётгандек тутади ўзини.

Кейин у тўсатдан ёш дўстларига кимёвий моддаларни топиш қийинлигидан, маъмурий идораларнинг эътиборсизлиги туфайли «сайиллар устахонаси» хароб бўлиб қолаётганидан нолиди.

— Менинг касбим йўқолиб бораётган ҳунарлардан,— қайғуриб гапирди у.— Ҳолбуки ракеталар ва коинотга учираётган кемалар шундан бошланган.

Болалар эса бу касбнинг доимо яшашини чин юракдан иштарди.

Евгений тоға ўз манфаатини, ҳузур-ҳаловатини ўйламайдиган кишилар тоифасидан. У болаларга керак бўлса, охирги пулига бертолет тузи ёки алюмин қипиғи олиб беради. Шунча ёшга етиб ҳали бирон бисот орттирмаган, қора кунимга ярар деб бир тийин йиғмаган. Унинг бор-йўқ дунёси эғнидаги кийим, холос. Саратовнинг энг жазирама кунларида ҳам у артист ёки рассомдай, эски шим, ёқаси усталик билан ямалган оқ кўйлагида капалакнусха галстукда юради.

Иссиқ кунларда қалъанинг тошлари қизиб кетиб, акас дарахтининг майда барглари қуёш нурларининг ҳароратини тўсиб қолломайди. Қалъа остида денгиз ҳарсиллаб туради. Гўё у олис йўл босиб келган-у, ҳали ҳам нафасини ростлаб олмаганга ўхшайди. Евгений тоға устахона эшигига катта қулфни осиб, болалар билан чўмилгани кетади.

Қия тошлоқ сўқмоқдан лапанглаб бораётган ориқ ва новча Евгений тоға учин олдидан қанотларини узоқ силкитадиган қари қушга ўхшайди.

Қирғоққа етишгач, у ботинкасининг ипларини имиллаб чиқаради. Бир оёғида тик турганча шимини ечади. Энг кейин кўйлаги билан галстугини ечади. Сувга яқин бориб, бош бармоғи билан сувни текшириб кўради-да, сўнг:

— Олга! Қани, сувга тушинглар!— деб буйруқ беради.

Болалар сувсаган одамдай ўзларини денгизга отадилар.

Ўзи эса сувга шошмасдан, улуғворлик билан киради. Сувни қаттиқ пуфлаб, қулочларини кенг ёзиб сузади.

Евгений тоға томонидан «сайиллар устахонаси»га айлант-рилган эски қалъада бошқача ҳаёт ҳукмрон. Унинг одамни ўзига мафтун этадиган ажойиб хусусияти бор. Шу сабабли болалар бу қалъага югуришгани-югуришган.

* * *

Бир бола топиб келган хабар эски қалъанинг сокин ҳаётини алғов-далғов қилиб юборди:

— Евгений тоға! Евгений тоға! Лешка қўлини куйдириб қўйибди. Уни касалхонага олиб кетишди!

Бу хабарни етказган боланинг кенг юзини қурум босган, у оғирлигини гоҳ у-гоҳ бу оёғига ташлаб турарди. Ҳайратланган Евгений тоға уни бошдан-оёқ кузатиб чиққач:

— Қандай қилиб куйдирибди?— деди ниҳоят ташвишга тушиб.

— Ракета билан. Ракетани учирмоқчи бўлаётганида қўлида ёниб кетибди...

— Қанақа мушак?— деб сўради-да, Евгений тоға ўз саволига жавоб кутмасдан отлана бошлади.

Бугун ҳаётида биринчи марта эшикка қулф осишни унутди. Беихтиёр галстугини тўғрилаб, бармоқлари билан сийрак сочларини силади-да, шаҳар томон шошиб кетди.

Уни касалхонага аввал киритишмади. У бемор болага ким бўлишини тушунтиролмади. Сўзларига қараганда у болага бегона эди.

— Кимсиз ўзи, очикроқ айтинг?— деб иккиланиб сўради навбатчи ҳамшира.

Тринка шим кийган, капалакнусха галстук таққан бу киши ҳамширани шубҳага солиб қўйган эди.

— Мушак ясовчи Бурийман. Евгений Сергеевич Бурий.

— Мушаксоз?— қайта сўради ҳамшира.— Ҳали бола сизнинг айбингиз билан шунчалик куйдимиз?

— Нега менинг айбим билан бўларкан?— Евгений тоға ғўлдираб, бошини эгди.

У кетмади, курсида ўтириб, кута бошлади. Бу воқеа унинг руҳини тушириб юборган эди.

«Эҳтимол, бу кўнгилсизлик чиндан ҳам менинг айбим билан содир бўлгандир?» Уйлаган сари фиғони оша борди.

Ниҳоят Лешканинг олдига киришга рухсат бўлди. Унга оқ халат беришди. У семиз одамга мўлжалланган бўлса керак, Евгений тоғанинг ориқ елкасида шамолсиз кундаги елкандай осилиб ту-

рарди. Лекин мушаксоз ҳозир бунга эътибор қилмади. Ҳатто қий-шайиб қолган галстугини ҳам тўғриламади.

Хонага киргач, каравотнинг бир четига ўтириб, бироз сукут сақлади. Англашилмовчилик бўлдимикан, деб ёш дўстига назар солди.

— Нима қилиб қўйдинг?— бошини чайқаб Лешкадан сўради.

— Юз метрга учадиган ракета ясамоқчи эдим,— деди Лешка.

— Ракета?— деб қайта сўради Евгений тоға.— Унга нима со-лудинг?

— Порох... билан гугурт дорисини.

— Порох нимага керак эди?— Евгений тоға қизишиб кетганини сезиб, босиқлик билан гапиришга ҳаракат қилди:— Олдин мен билан маслаҳатлашмайсанми! Мен сенга... Энди гапирганнинг фойдаси йўқ!..

— Мен сўрашдан қўрқдим.

— Кимдан қўрқдинг?

— Сиздан!

— Эҳ, хомкалла! Порохдан қўрқмай, мендан қўрқдингми. Мен одамни қўрқитадиган даражада важоҳатлиманми?

— Сиз қаттиққўлсиз.

— «Қаттиққўл!»— деб боланинг гапини қайтарди мушаксоз.— Менинг ишимда қаттиққўл бўлмаса бўладими? Бир оз эҳтиётсиз-лик қилиб қўйсам, устозим Жузеппе Роджеро қўлимга... урарди. Шунинг учун ҳам мен ундан миннатдорман.

Евгений тоға жим қолиб, яна ўзининг ташвишли ўй-фикрлари гирдобига шўнғиди. Унинг хафақон чеҳрасига қараб, Лешканинг юраги уюшиб кетди. Қувноқ, бир оз дарвешсифат Евгений тоғанинг бундай қайғуриб, ғам чекишини у хаёлига ҳам келтирма-ган эди. Бола бошини кўтариб Евгений тоға елкасидаги халатнинг этагидан тортди.

— Ҳа? Нима бўлди? Кулгилими?— Евгений тоға уйқудан уй-фонгандек сапчиб тушди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди бола.— Қўлим деярли оғри-маяпти.

— Мен биламан... Оғрияпти. Болалигимда қўлимни кўп куй-дирганман... Йўқ-қ! Бу сенга тааллуқли эмас. Тушундингми?

Энди Лешка устани юпата бошлади. Уста эса букчайиб олиб, бошини сарак-сарак қиларди. У ўзини айбдор санар, бу фикр уни оқопда танклар келишини кутиб ўтирган пайтидагидай букчай-тириб қўйган эди...

Эртаси кун Евгений тоғани милицияга, ўртоқ Шмелев ҳузу-рига чақиртиришди.

Қари мушаксоз чаплашиб кетган қизғиш штамп босилган чақи-риқномага узоқ тикилди. Расмий қоғознинг сирли маъносига ту-шунмоқчи бўлиб, қайта-қайта ўқиди. Лекин ҳеч қандай сирни

англолмади. Унда, гражданин Бурий Е. С. палон куни, палон соатда ўртоқ Шмелев ҳузурига боришингиз керак, деб ёзилган эди, холос.

У милицияга чақириқномада кўрсатилган соатда борди. Ювилавериб оқариб кетган тринка шими калта бўлиб қолганди. Кабинетда икки киши—ўртоқ Шмелев ва район халқ маорифи бўлими инспектори бор экан.

Суҳбат пайтида ўртоқ Шмелев гапга аралашмай, жим ўтирди. Бироқ, чақириқномадаги чаплашиб кетган қизғиш штампни босгандек, ҳар бир сўзни бошини қимирлатиб тасдиқлаб турди.

— Давлат сизни пенсия билан яхши таъминлаб қўйибди,— деди инспектор.— Сиз бўлсангиз қўшимча пул топиш йўлини қидирайсиз...

— Қўшимча пул?— Евгений тоға стулдан турди.— Қанақа қўшимча пул?

Хайратдан кўзлари катта очилди. «Қўшимча пул» унинг қулоғига ажнабий сўздай бегона эшитилиб, боши қотди, у чиндан ҳам бу сўзнинг аниқ маъносини билмасди.

Инспектор бўлса ҳамон зуғумини давом эттирарди.

— Бўлмаса сиз нима деб ўйлаяпсиз,— устани сиқиққа олиб гапира бошлади у.— Қалъага кириб олиб, кунбўйи бекордан-бекорга ишлайсизми бўлмаса?

— Албатта, бекорга.

Инспектор мушаксозга ишонқирамай қаради. Ўртоқ Шмелевга эса бу суҳбат ёқмади шекилли, юзини ўгириб олди.

— Бекорга, кўнгил хушлиги учун қиламан бу ишни. Сиз кўнгил нималигини биласизми?

Инспектор ялтираган қора кўзларини лўқ қилиб ўтирди. Бу кўзлар симобдан ясалган икки золдирчадай тринка шим, ёқаси усталик билан ямалган оқ қўйлак устидан сирғаниб ўтиб, капалакнуса галстук устида тўхтади. Инспектор бу қарияга тушунолмай қолди: доғулисифат алдоқчими ёки овсарми, ёинки бошқа бир сайёрадан Ерга тушиб қолган одамми?!

— Кўнгил учун одамлар шеър ёзади,— деди. Ва ҳар эҳтимол учун яна қўшиб қўйди.— Олдинги замонларда ёзишган.

Евгений тоға унинг сўзларини эшитмагандай, тўсатдан:

— Мана, ўртоқ Шмелев ҳам бундан ўн йил аввал менинг устахонамда бир неча кун бўлган. Сўранг ундан. У ҳаммасидан хабардор,— деди.

Инспектор гўё ҳозир участкавой ўрнида бошқа биров ўтиргандай Шмелевга ғалати қаради. Шмелев қизариб-бўзариб, стулда типирчилади. Бўйни, қулоғи, юзи уятдан лоларанг тус олди.

— Ҳа, тўғри,— деб бидилади участка милиционерни,— мен Евгений тоғани, ҳам... ўртоқ Бурийни... биламан. У таъмагирлик қилмайди. У жамият манфаати учун ишлайди... Лекин, албатта, бунақа ишда эҳтиёткорлик жуда керак...

Евгений тоға унинг сўзини бўлди.

— Менга ҳаммаси тушунарли,— деб қўли билан кулранг сочларини силади.— Эҳтиёт бўламиз.

У бошқа бир сўз ҳам айтмай, эшик томон юрди.

...Болаларга нима бўлдийкин? Нега улар эски қалъа остонасида кўринишмайди. Болаларсиз «сайиллар устахонаси» ҳувиллаб, файзини йўқотишини наҳотки улар тушунишмаса? Ёки улар Лешка воқеасидан кейин қўрқоқлик қилиб, кекса дўстларини аросатда қолдириб кетишдими?

Энди у кичик дўстларини кутар ва ҳар хил хаёлга борарди. Болаларнинг бевафолик қилиб кетишганига ишонмайди. Сабрбардош билан кутди, улардан эса дарак йўқ.

Орадан бир ҳафта ўтгач эски қалъага Лешка келди. У ҳозиргина касалхонадан чиққан ва ўйга қайтаётиб, йўл-йўлакай Евгений тоғанинг устахонасига кириб ўтмоқчи бўлибди.

У келганда мушаксоз остонада ёлғиз ўтирган эди. Бола қадрдон дўстини таниёлмай қолди. Евгений тоғанинг юзини кумушранг-малла соқол қоплаганди. Қадди эгилган, озиб, кўзлари ичигига ботиб кетган. Валломатлик белгиси эса бертолет тузи сақланадиган идишда ётарди.

Евгений тоға болани кўриб жилмайди, ўрнидан туриб, унинг истиқболига бир неча қадам босди.

— Салом, дўстим!

Бирдан руҳланиб, жонланиб, олдинги Евгений тоғага ўхшаб қолди.

— Қўлинг қалай? Тузалиб кетдими? Болаликда ҳамма нарса тез битиб, тузалиб кетади. Ҳамма нарса!

Лешка қадрдон дўстига нима бўлганини ҳамон тушунолмай, жим турарди. Евгений тоға эса унинг елкасидан ушлаб, силкиди, яхшилаб кўриб олмоқчидай, айлантириб қаради. Сўнг Лешкани қўйиб юбориб:

— Менга қара, бошқа болалар қани?— деб сўради.

Лешка аввалига нима дейишини билмай турди, сўнг:

— Уларни буёққа келгани қўйишмаяпти. Инспектор тақиқлаган. Қалъанинг яқинига ҳам борманглар, деган,— деди.

Бу сўзларни айтиш боланинг ўзига ҳам нохуш туюлган бўлса керак, улардан тезроқ қутулиш учун бидиллаб айтди.

Евгений тоға эса тескари бурилиб, денгизни кузата бошлади.

— Яқинига ҳам борманглар, дептими?— болага қарамай сўради у.

Ҳа, инспектор шундай буйруқ берган. Бу қуруқ расмиятчи тўра шу буйруқни бераётганда, кекса устанинг юрагига ўқ бўлиб санчилишини хаёлига ҳам келтирмаган. У бу буйруғи билан кекса устанинг ҳаётидаги энг муҳим нарсадан — болалар, суҳбат-

дошлар, оила ва юрагидан маҳрум қилди. Қари дарахтни қури-тиш учун уни кесиш шарт эмас, асосий томирини чопсанг бас...

— Мен кетдим,— деди Лешка.— Тез бормасам яна жазолашади... Мен бари бир ракетани яна учираман. Қўлим бир оз тузалсин. Бизникилар қанақалигини билиб қўйишин.

У болалар ўй томон истар-истамас кетди. Евгений тоға эски қалъада ёлғиз қолди.

...Қоронғи жануб осмони кутилмаганда жонланиб кетди. Уни мушакларнинг тезкор олови уйғотиб юборди. Яшил олов электр учқунларидай сачраб кетди, кўк нурлар титради, денгиз тўлқинларидай мавжланди, қизил олов ҳалқалари эса гулхандай гуриллади. Осмонда юлдузларнинг афсонавий рақси бошланди. Ранг-баранг юлдузлар ердан осмонга тўхтовсиз учиб турибди.

Одамлар кўчага югуриб чиқиб, бошларини кўтарганча жонли оловнинг ёрқин рақсларини томоша қилишарди. Нима бўлаётганини ҳеч ким билмайди. Шаҳарликлар фақат байрамларда ва катта воқеалар содир бўлган кунларда мушакбозлик бўлишига ўрганиб қолишган. Шу сабабли кўчага чиққан томошабинлар, коинотга янги кема учирилибди, шу муносабат билан мушак отишяпти, деб тахмин қила бошладилар.

Осмонда ранг-баранг олов гулханлари гуриллаб ёнарди. Ракеталар ва рим шамлари ҳам шу жойдан осмонга парвоз этияпти. Бутун майдончани ўткир тутун қоплаб олди. Бу жойда оташпарастларнинг бутун бир бригадаси тер тўкаётганга ўхшарди. Лекин тутун орасида ориқ ва чақон кишинигина гавдаси кўзга ташланади. У майдончанинг у бошидан-бу бошига чопиб юарди. У пайдо бўлган жойда портлаш юз бериб, аланга кўтариларди.

Бу Евгений тоға эди. У «сайиллар устахонаси»да қолган-қутган ҳамма тақир-туқурларини тўплаб, қалъа олдидаги майдончани оловли маррага айлантирди. Қора тутундан оқ кўйлагини қурум босиб, сочларининг учи куйди. Лекин шунда ҳам чол тинмасдан рим шамларини бирин-кетин ёққани-ёққан. Бунча ғайратни у қаердан олганикин! Ҳозир у эҳтиёт қилиб қўйган нарсаларинигина эмас, сочи оқаргунча асраб қолган ёшлик куч-ғайратини ҳам совираётган эди.

Уйқудаги қоронғи осмонни уйғотиб юборган байрам мушаклари эмас, йўқ, бу хайрлашув мушаклари эди!

Бу мушаклар билан Евгений тоға эски қалъага келиши тақиқланган болаларни, ўсиб-улғайиб, қалъа сўқмоғини унутиб юборган катталарни чорлаётган эди. Евгений тоға устахонаси остонасида бир неча соатлаб турганларнинг ҳаммаси осмонга учирляётган бу қизил, сариқ, яшил мушакларнинг сирли маъносини тушунишади.

«Болалар, ҳой, болалар,— деб хабар бераётган эди ракета-лар,— мен сизлар билан хайрлашиб кетяпман! Хайр, болалар! Сиз, болалар — ернинг ўзаги, оламнинг тиргагисизлар. Ерда болалар ҳар доим бўлади, бирининг ўрнига иккинчиси келиб туради. Болалар, мен сизларни севаман, севаман, болалар, мен сизларни севаман, болалар!..»

Осмонда олов қайнайди. Лекин мушаксозга бу ҳам оз кўри-нади. Тинмасдан отгани отган... Кўзларида ёш. Бу алам ёши эмас, хайрлашув ёшлари.

Ҳаётда қурумга ўхшайдиган умрлар бўлади: тутаб-тутаб, деяр-ли ёруғлик сочмай, атрофни аччиқ тутун ва қурумга тўлдиради.

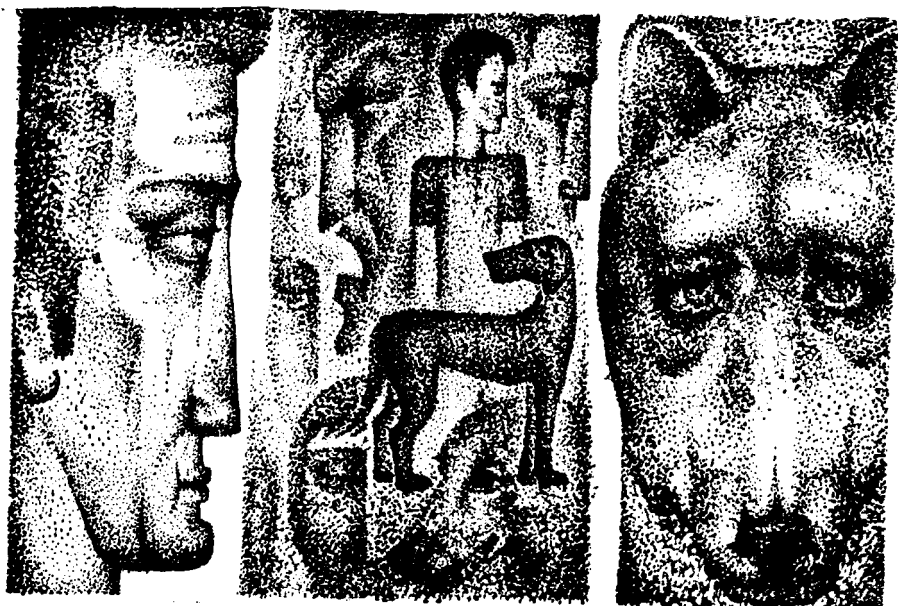
Лекин юлдузсимон умрлар ҳам бўлади. Ярқ этиб порлайди-ю, оламни мунаввар этиб кетади.

Уста юлдуздек яшади. Мушак юлдузлари унинг дўстлари эди. Яна! Яна! Яна!

Мушаклар осмонга учганча қайтиб тушмай, зулматда кўздан ғойиб бўлади. Таниш ва нотаниш болаларнинг хаёллари ҳам шу юлдузлар изидан осмонга парвоз этади.

...Охирги мушак осмонда эриб, кўздан йўқолганда Евгений то-га нафасини ростлаб, тош остонага ўтирди. «Дўзах қозони»нинг аччиқ тутунига охирги марта тўйиб олмоқчидек чуқур нафас олди. Сўнг ўрнидан турди. «Сайиллар устахонаси» эшигини секин бе-китди-да, кетди.

Охирги мушакларнинг алангасига қўшилиб кетгандек, кейин уни ҳеч ким кўрмади. Лекин у ёққан мушакларнинг ёлқини одам-ларнинг хотирасида порлаб турибди, инсонда инсонийлик туйғу-си мавжуд экан, унинг қалбида бу ёлқин ҳам сўнмайди.

— ДИНГО — МЕНИНГ ҲАМРОҲИМ —

Мен қадрдон шаҳрим кўчаларида сайр қилиб юрибман. Бир қадам ҳам орқада қолмай итим Динго ёнма-ён келяпти. Биз йўл-калардан, тош йўллардан юрамиз, чорраҳалардан чопиб ўтамиз. Ҳар замонда бир-биримизга маънодор қараб қўямиз. Балки мен шундай деб ўйларман.

Тим фақатгина чиройли бўлиб қолмай, ақлли ҳам. Унинг ақллилиги кўзларининг порлаб туришидан, енгил қадам босиб, бошини оҳиста буришидан ҳам билиниб туради. Мендан бир қадам орқада қолмай ёки олдинга ўтиб кетмай ёнма-ён юриши ҳам унинг фазилати.

Динго йўловчиларда қандай таассурот қолдираётганини кузатиб бораман, ит ҳақидаги гапларига қулоқ соламан.

Қўплар итга жилмайиб қарашади. Булар асосан болалар, албатта. Уларнинг ҳайрат ва ҳавасдан очилиб қолган оғзиларига қараб, шундай итнинг эгаси бўлиш учун ҳеч нарсаларини аямасликларини тушунаман. Айрим кишилар ҳадиксираб, нарироқдан ўтиб кетишади. Уларнинг кўзлари совуқ, норизо боқади. Бунақа-

ларга на гўзаллик, на олижаноблик ёқади. Улар дарахт шохида эндигина кўринган япроққа ҳам, пальтолари энгига тушган биринчи қор зарраларини кўрганда ҳам қувонмасалар керак. Улар гўё тап-тақир ерда ўсиб тошбағир бўлиб қолишгандай...

Ит йўлда учраган одамларни тушунишимга ёрдам беради. Аниқ бўлмаса ҳам, ишқилиб, сал-пал бўлса-да, билишимга кўмаклашади. Итим билан шаҳарни айланиб чиққач, кўчаларимизда яхши, меҳрибон кишилар кўплигини билиб, қалбим қувончга тўлади. Чунки уларнинг аксарият кўпчилиги итимга илиқ нигоҳ ташлаб ўтишади.

Ҳар замон-ҳар замонда тўхтаб, дам оламиз. Тўғрироғи, мен тўхтаман, Динго атрофни айланади, аланглайди, ҳидлайди. Шу пайт бизнинг яқинимизга кимдир келиб тўхтайди. Масалан, ўғил бола.

— Бу чегарачи итми? У чегарадан ўтган жосусни ушлаганми? А? Шунинг учун бу итга медал беришганми? А? — Унинг кўзлари ҳаяжон ва қизиқишдан ёнади.

— Йўқ, бу чегарачи ит эмас. Медалларни бунга экстерьер учун беришган.

У «экстерьер» сўзига тушунмайди. Мен содда қилиб тушунтираман:

— Чиройли бўлгани учун беришган.

— Чиройлилиги учун беришадими?

— Итларга беришади. Баъзиларини ўргатилгани учун олган.

— Демак у ўргатилган ит экан-да?

Суҳбатдошимнинг ҳеч кетгиси йўқ. У бу чиройли, кучли итнинг мислсиз жасоратларини албатта билиб олиши зарур; чегарачи бўлмаса, ўргатилган экан. Бу ҳам ҳазилакам гап эмас, ахир!

У жим турди. Сўнг чуқур хўрсинди-да, истар-истамас нари кетди.

Боладан кейин кекса бир аёл тўхтади

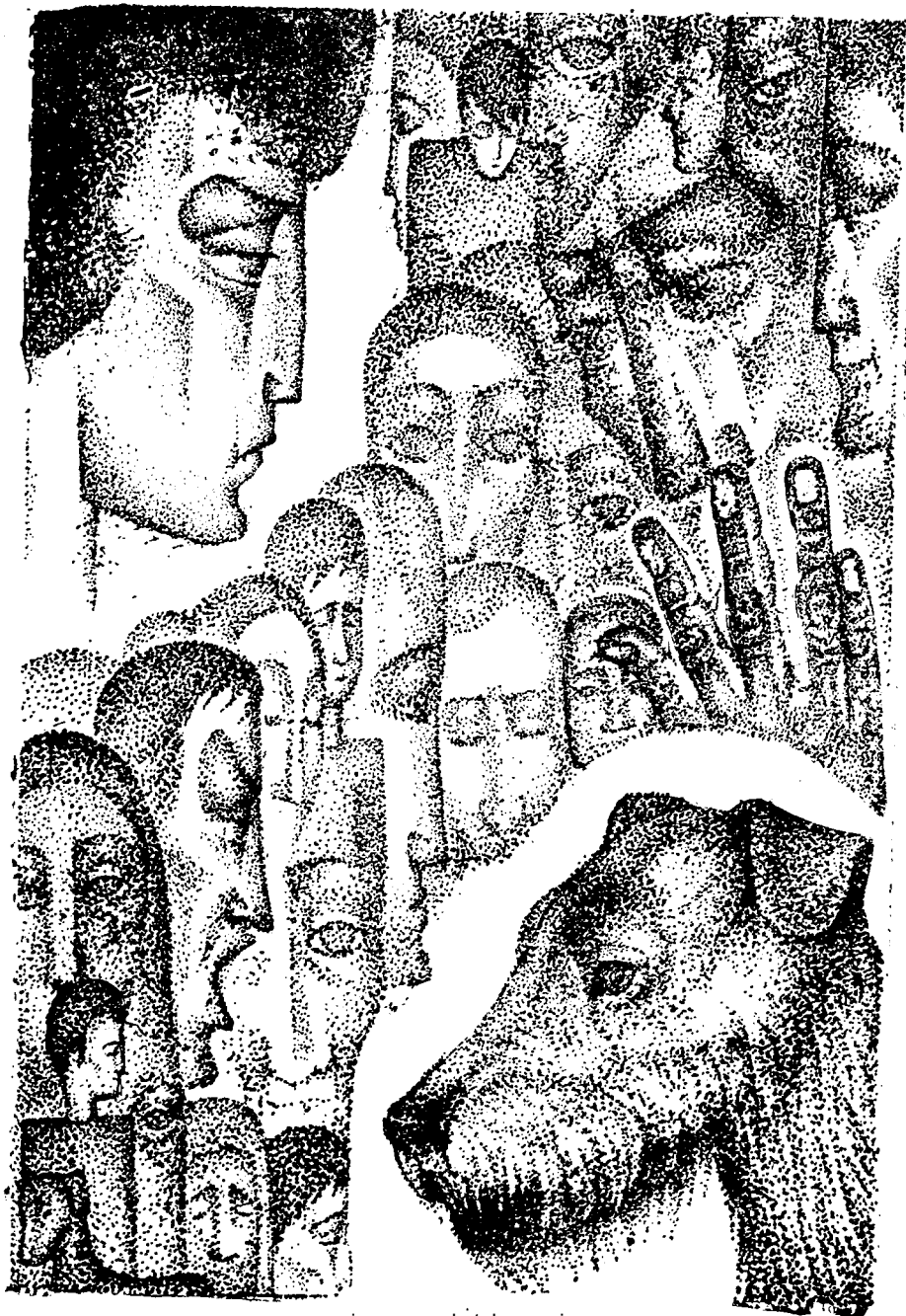
— Урушгача бизнинг ҳам худди шундай итимиз бор эди. Уни армияга олишди. Елкасида рацияни олиб юрарди. Смоленск осто-насида ҳалок бўлган экан. Бизга «қора хат» юборишганди.

— Итлар ҳалок бўлганда ҳам «қора хат»... юборишармиди?— ҳайрон бўлдим.

— Бўлмасам-чи,— деди аёл маъюс тортиб.

— Вой, менинг чиройлигинам, вой, ақлигинам,— ёнимизга бир кампир келиб тўхтади.— Сенинг сайр қилишингга жой ҳам қолмади. Тор кўчаларда юришга мажбурсан.

Кампир менга қарамай, нуқул ит билан «гаплашарди». Нима ҳам дердим, ит билан ҳам гаплашса бўлади. Ит энг яхши суҳбатдош. Баҳслашмайди, гапингизни бўлмайди, диққат билан тинглайди. Бошини бир томонга буриб эшитади. Гўё ҳамма нарсани тушунаётганга ўхшайди.

Рўпарамиздан ёшгина эркак ўғилчаси билан келяпти. Эркак дароз, ориқ, ўғилчаси эса думалоққина, яноқлари қип-қизил. Юрмасдан, бўғирсоқдай юмалаб келаётган эди.

— Ана, ит,— деди отаси,— у сени еб қўяди!

Бола отасининг қўрқитишига ишонмайди. Унинг ўз ақидаси бор, унинг тушунчаси бўйича, ит — яхши жонивор!

— Менга итни олиб беринг,— талаб қилади у.

Дароз ота бошини қашлайди.

Биз йўлимизда давом этамиз. Ужар бола бизнинг орқамиздан термилиб қолди. Сўнг ноилж дадасига эргашди. Мен бу болақайнинг юрагида итга меҳр уйғонганини сездим. Бу меҳр бора-бора кучаядими ёки қуриб кетадими? Ёш ота бунни тушунмайди ҳам, эътибор бермайди ҳам. У ўғилчасини қўлидан ушлаб кетяпти. Унинг учун муҳими — ўғилчаси. Болақайнинг ёноқлари қип-қизил бўлса бас.

Инсон ҳаётида ҳеч бўлмаса бир марта ит билан дўстлашиши керак. Хавф-хатардан асрайдиган, ёлғизлигини билдирмайдиган ити бўлиши керак. У кишидаги нозик ва ҳаяжонли кучларни қўзгайди, ҳаётда ҳаво ва нондек зарур нарса — тирик мавжудотга меҳр, шафқат туйғусини уйғотади. Баъзан хўрланган, аламзада итлар ҳам... учрайди.

Ҳаётимда ит янги уфқлар очишга ёрдам берган зот. Янги куй. Янги бўёқлар. Узимни яхши тушунишимга, кўп ҳаяжонлар ва ташвишларни бошимдан ўтказишга ит сабаб бўлган, кўп севинчлар ҳам ҳада этган.

Ҳаммаси мени ларзага солган бир воқеадан бошланган эди. Ота ўғлининг итини ўлдиради. Ўғил отадан нафратланади. Бу воқеадан кейин мен икки йил оромимни йўқотиб юрдим. Сўнг «Итими ўлдирган у» деган ҳикоя ёздим. Шу ҳикоядан кейин мен итсиз яшай олмаслигимни тушундим. Дингони олдим. Бу хаёлда тўқиб чиқарилган, ҳикояда ёзилган ит эмас. Бир ойлик ҳақиқий кучук эди. Уни қўйнимда уйга олиб келдим.

Шундан кейин «Одамнинг ити бўлиши керак», «Итникида меҳмондорчиликда» сарлавҳали ҳикоялар, ҳайвонлар ҳаётига бағишланган «Мен каркидон изидан бораман» номли бутун бир китоб туғилди. Шунда яна бир ақидани тушундим: ит одамга ҳамроҳ бўлиб, унга хизмат қилишдан ташқари, гўдак юрагига яхшилик уругини ташлаб, олижаноб туйғуларни камол топтириши ҳам керак. Бу менинг кашфиётим эмас. Бу қадимий халқлар ихтироси. Бунни мен ўз бошимдан қайта кечирдим, холос.

Ит йўқолди. Бирон ярамас кўчада уни пичоқлаб кетди. Жароҳатланган жонивор қонга беланиб ётибди. Шу ердан ўтиб кетаётган икки бола уни қўтариб, уйга олиб боришди. Мол докторининг кўк тамғали «Тез ёрдам» машинасини чақиртиришди. Жа-

роҳатланган жониворнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун кураш бошланди. Умидсизлик дамлари ҳам бўлди. Қанча уйқусиз тунлар ҳам ўтди. Икки бола, ўз хоҳиши билан бу ташвишларни бўйнига олган икки бола жароҳатланган ит ётган замбил ёнида қанча соатлар чўкка тушганча ўтиришди.

Ит ўзига келиб, оёққа турганда, болалар унинг эгасини қидириб кетишди. Қанча машаққатлар билан қидириб, ниҳоят ит эгасини топишди. Фалокатдан қутқарилган ит уйига қайтди.

Воқеа ана шундан иборат.

Лекин унинг давоми ҳам бор. Унинг давоми келажакка бориб тақалади. Мен кўчада жароҳатланиб ётган ит олдидан беғам ўтиб кетолмаган бу икки бола, келажакда қандай одам бўлиб камолга етишини кўз олдимга келтира оламан. Ҳар бир одамнинг вужудида кўзга кўринмас бир куч, юрагида меҳр бўлади. Лекин булар ҳаммавақт ҳам рўёбга чиқавермайди. Жароҳатланган ит тўшаги олдида қоровуллик қилиб турган бу икки боланинг вужудидаги бу куч, юрагидаги меҳр жунбушга келиб рўёбга чиқа бошлади. Бу икки бола ҳаётда одамларга ҳали кўп хайрли ишлар қилишига мен ишонаман.

Яхшилиқнинг, олижанобликнинг уйғониши. Бу жуда нозик, бутун жамоатчиликнинг иштирокини талаб қиладиган жараён. Бу яхшилиқ уруғи унмай кетиши, ёки энди куртак отаётганда қуриб қолиши ҳам мумкин. Дастлаб бу туйғу уруғи жуда нозик, мўрт бўлади. Агар унинг ўсишига, улғайишига ўз вақтида ёрдам берилса, у буюк кучга айланади.

Мен итимнинг номини унинг Австралиядаги аждодлари шарафига Динго деб атаганим йўқ. Мен унинг номини Рувим Исаевич Фраерманнинг «Еввойи ит Динго, ёки биринчи муҳаббат қиссаси» номли китоби шарафига шундай деб атадим. Динго — итнинг паспортига қайд этилган номи. Хонадонимизда эса уни Доня, Донюшка деб чақирашади. Икковимиз уйда ёлғиз қолганимизда мен у билан суҳбатлашаман, мулоҳазаларимни айтаман. Табиийки, ит камгап жонивор. Ундан ўрнак олиб, мен ҳам чакагимга унча эрк бермайман. Иложим борича қисқа, аниқ гапиришга ҳаракат қиламан. Мен ёзаётганда ит ёнимда туради. Гўё у менинг фикрларимга кўз қирини ташлаб, туйғуларимни эшитаётгандай бўлади. Мен унга қараб фикр ва туйғуларимни салмоқлаб кўраман. Худди шундай кўчада у билан сайр қилиб юрганда ҳам итга муносабатларига қараб одамларни қандайлигини тушунаман, уларнинг фазилат ва нуқсонларини ажратиб оламан. Бунинг ҳеч қандай сирли томони йўқ. Мен шу йўл билан кайфиятимни кўтариб, фикрларимни тартибга солиб оламан. Кимки итни яхши кўрса, у одамларни ундан ҳам кучли яхши кўради. Жоҳиллик ҳам шундай. Кимки итга ёвузлик қилса, у инсонга ҳам жоҳиллик қила олади. Яхшилиқ ва жоҳиллик тушунчаси ҳар қандай мураккаб шароитда

ҳам бир-бирига қоришиб кетмайди, иккови ҳам ўз ўрнида тураверади.

Менга кўпинча:

— Сиз ўз асарларингизда итни катта меҳр билан тасвирлайсиз, одамлар унинг панасида қолиб кетади,— дейишади.

Мен бу саволга елкамни қисиб қўя қоламан. Мен ит одамнинг янада яхши ва олижаноб бўлишига кўмаклашишини истайман. Аслида эса мен фақат инсонни ўйлайман. Ит эса унинг камол топишига бир восита, хизматкор.

Емғир ёғади. Қор ёғади. Мен Динго билан қадрдон шаҳрим кўчаларини сайр қилиб юрибман. Йўловчилар бизни нигоҳлари билан кузатишади. Бировларининг кўзларида маъқулловчи, бировларининг қарашида норозилик аломати. Ҳамма одамлар бир хил эмас, уларнинг бир хил бўлишлари шарт ҳам эмас.

Академик Павлов буюк ихтиролар қилишига ёрдам бергани учун итга ҳайкал қўйдирди. Эҳтимол, вақт ўтиши билан, бизда бошқа итларга ҳам ҳайкаллар қўйилар. Масалан, чегарани қўриқлаган итларга, ёки ер остига яширилган портловчи миналарни топган, алоқачилик қилган итларга. Елкасида портлатгич билан фашист танкларига қарши борган итларга. Ёш юракларда ватанпарварлик, олижаноблик туйғусини уйғотгани, жамини тирик мавжудотга меҳр билан қарашни ўргатгани учун ҳам бизнинг тўрт оёқли дўстимизга яна бир ҳайкал қўйса арзир...

Юр, Донюшка, кетдик!

————— КОНЬКИЛИ БОЛА —————

1

Мартнинг қуёшли кунларида шаҳар бўғотларидаги сумалаклар эрий бошлайди. Улар шамоллаган қаҳратон қишга шифобахш томчиларини бахшида этади.

Шаҳардан коньки кўтарган бола боряпти.

Унинг бўйи узун, ориқ. Шу сабабли эгнидаги кийимлари калта кўринади. Чанғи учишга мослаб тикилган шимининг почаси тўпиғига чиқиб қолган. Пальтосининг этаги зўрға тиззасига этади. У қўлини киссасига солиб олган. Енги калта бўлгани учун билакларини очиқ қолиб, шамолда қизарган. Боланинг бўйни ҳам узун, ориқ. Шарф бўйинининг ярмини беркитиб турибди. Яшил, йўл-йўл шарфининг кўзга ташланадиган жойида снѐхранг доғлари бор.

Кечагина бу кийимларнинг ҳаммаси болага мос бўлгану, шу кечанинг ўзида бола ўсиб, бўйин чўзилиб, кийимлари калта келиб қолгандай эди.

Боланинг қўллари киссасида, конькини эса қўлтиғига қистириб олган.

У қандайдир беуқув ва омонатдай кўринади. Гоҳ теп-текис йўл-

да қоқилиб кетади, гоҳ йўловчиларга туртиниб кетади. Гоҳ лўкиллаб чопиб кетади, гоҳ машинага анқайиб йўлнинг ўртасида қозиқдай қотиб қолади. Кўзлари яшил, шўх.

Шижоатли қарашлари, дадил юришлари унинг тиниб-тинчимас, жанжалкашлигини билдиради. Бунақалар ўзини болалар орасида мағрур сезади, ёлғиз ўзи қолганда эса бошини қаёққа оришин билмайди.

Пальтосининг тугмалари таги билан узиб олинган. Сийқаси чиқиб кетган мўйна қалпоғи бир қулоғи устида қийшайиб турибди, иккинчи қулоғи совуқда қизариб кетган. Ботинкасининг ечилиб кетган ипи йўлкада судралиб боряпти. Боғлаб олиш учун эса вақти йўқ.

Фақат қўлтиғига яхшилаб жойлашиб олган конькигина саранжом турибди. Коньки мис чега билан қора ботинкага мустақкамланган. Ботинкалар дид билан бир-бирига жипслаштирилиб, сариқ қайиш билан боғланган. Бу қизалоқлар киядиган «Қорқиз» конькиси. Бу конькида яхмалак учганда муз парчалари икки томонга сачраб, оёғинг остида учқунлар чақнайди. Югуриб-югуриб, сўнг тик турганча муз устида ҳузурланиб сирғаниб айланиш мумкин.

Иштиёқ билан тозаланган, эҳтиёт билан асралган бу коньки тугмалари узилган калта пальто, бир қулоғининг устига тушиб турган эски қалпоғига сира ҳам мос тушмасди.

Боланинг юзига совуқ бир томчи тушди. У бўш қўли билан томчини артди-да, сумалакларга ўқрайиб қараб, ён кўчага бурилиб кетди.

2

Ҳозир мактаб ўқувчилари баҳорги таътилга чиқишган, катталар эса ишда. Шу сабабли кўчалар камқатнов. Тор кўчаларда эса аҳён-аҳёнда йўловчи учрайди.

Бу тор кўча қадимий бўлиб, атрофдаги бинолар икки қаватли. Тошкўчани муз қатқалоғи қоплаган. Қор сурадиган машиналар буёқларга қиш бўйи кирмайди. Бу тошкўча шаҳарнинг катта, кенг кўчаларидан анча аввал қурилганлиги шундоққина билиниб турибди.

Конькили бола шу тошкўчадан боряпти. Энди исиниш навбати сеники, дегандек, қалпоғини совуқ қотган қулоғига суриб қўйди. Стадиондан эшитилаётган мусиқага қулоқ солди. Катта кўчаларда машиналарнинг шовқини уни босиб кетади, бу хилват кўча осуда бўлгани учун узоқдаги мусиқа ҳам эшитилади. Бу куй болани чорлаётгандек, оёқлари ўз-ўзидан тез юриб кетди, ботинкасининг ипи эса йўлкага шип-шип урилиб борарди.

Қизил свитер ва калта кўк юбка кийган қиз яна яхмалак учгани келса яхши бўларди! Бошига чўққайтириб тикилган оқ телпак кийган. Телпаги остидан икки ўрим сочи чиқиб турибди. Шу сочларини тортқилаб кўрса яхши бўларди! Лекин қиз ниҳоятда мағрур, такаббур бўлгани учун бола яқин боришга журъат этолмади. Унинг кўз олдида уч боланинг бошидаги телпагини уриб тушириди. Болалардан бирови ўзидан анча катта бўлиб, унинг таъзирини бериб қўйиши ҳам мумкин эди. Агар бугун ҳам қизнинг сочини тортолмаса, ўша катта боланинг телпагини уриб туширади...

Қиз кумушранг «Қорқиз»ида яхмалак учиб юрган бўлса-чи? Уша катта бола қизнинг сочларидан ушлаб тортқилаётган бўлса-чи?!

Коньки қўлтиқлаб олган бола энди юрмас, чопиб борарди. Кечикмаса бўлди! Кечикмаса бўлгани!

Шу пайт кўзи кўча бошидаги йўловчига тушди. Бола уни кўрмаслиги ҳам мумкин эди. Лекин кўчада шу одамдан бошқа йўловчи йўқлиги ва у рўпарасидан келаётгани учун пайқади. Баланд бўйли, гавдали киши экан. Оёғида чарм тумшукли оқ кигиз этик, эгнида аллақандай ҳайвон терисидан тикилган катта, кенг, узун куртка. Шошмасдан, оғир одимлайди. Бола чопиб бораётгани учун улар кўп ўтмай учрашишлари керак эди.

Йўловчи бирдан тўхтади. Олдинга қалқиб худди йиқилиб тушаётгандай тўрт-беш одим ташлади. Лекин йиқилмади. Ҳавода суянадиган бирон суянчиқ топмоқчидек, қўлларини ноҳор қимирлатди. Агар шу пайт уй деворига суянмаса, йиқилиши ҳам мумкин эди.

«Маст бўлса керак»— боланинг кўзларида яшил чўғ йилтиллади: у маст одамларни ёқтирмасди. Бола нафрат билан бурнини жийриб, йўловчининг олдидан тезроқ ўтиб кетиш учун қадамини тезлаштирди.

Бола яқинлашганда йўловчи деворга суяниб, кўзларини қаттиқ юмиб турарди. Юзи ҳаддан ташқари оқариб кетган, лабининг четида иккита чуқур ажин пайдо бўлган. Зўрға нафас олади. Курткасининг ёқаси нафас олишига халақит бераётган бўлса керак. Темир илмоғи қаттиқ бўлса керак, бир қўли билан деворга суяниб, иккинчи қўли билан уни чиқаришга ҳаракат қиляпти. Пешонасида майда тер томчилари йилтирайди. Бола беихтиёр тўхтади. Шу пайт йўловчи кўзини очиб, болага қаради. Кўзлари ўсиқ қошлари остидан эмас, жуда олисдан қараётгандай эди. Йўқ, бу кўзлар маст одамнинг хира, телба кўзларига ўхшамасди. Бу кўзлар дард, хавотирга тўла эди. Бу катта гавдали одам ўзининг бу ҳолга тушиб қолганидан хижолат чекаётгани билиниб турарди.

Ниҳоят у илмоқни чиқарди. Ҳориган қўли осилиб, елкалари ўз оғирлигидан чўкди. Кўзларини юмиб, яна дарров очди. Болани кўрган, у кетиб қолмасин деб қўрқарди.

Бола эса ҳали ҳам ёнида турибди. Лекин унинг вақти зиқ. У стадионга шошяпти, кеч қоляпти. Шу сабабли яшил кўзлар оғир нафас олаётган кишига ёвқараш қилди.

Йўловчи жим турарди. Унинг кўкси қиррадор бир нарсага урилишидан қўрққандек оғир кўтарилиб, секин пучаярди. Ҳозиргина темир илмоқни бўшатган бармоқлари энди тугмаларни еча бошлади.

Йўловчи индамасди.

Бола бир куни кўчада қария йиқилиб, оёғини синдирганини эслади. У йўлкада ётиб, дардли инграйди. Чолнинг жони оғрияпти-ю, атрофини ўраб олган бекорчилар эса уни томоша қилишяпти. То «Тез ёрдам» келиб олиб кетгунча улар чолга тикилиб туришди...

Эҳтимол, ёнида бегона бир боланинг туриши бу одамга ҳам нуқулайдир?

Шу пайт йўловчининг лаблари қимирлади:

— Уғлим...

У шу биргина сўзни айтди-ю, оғир нафас ола бошлади. Бошқа гапиришга мажоли етмаган бўлса керак.

«Уғлим» сўзини эшитиб, бола йўловчига ҳайратланиб қаради. Бу онасининг сўзи, онаси уни шундай чақирарди. Эркак кишининг оғзидан эса у бу сўзни биринчи эшитиши.

Йўловчи нафасини ростлаб, яна гапирди:

— Уйга етиб олишимга кўмаклашиб юбор... Узоқ эмас уйим.

Бола индамай елкасини тутди. Йўловчи қўлини девордан узиб, боланинг елкасига суянди. У катта ва оғир, бола эса ориқ ва нимжон. Йўловчи болага оғирлигини ташламасликка ҳаракат қиларди. Улар кўчадан юриб кетдилар.

Бола ўзи сезмаган ҳолда одимини тезлаштирди. Яхмалак маё донида янграётган мусиқа қулоғига ёқимли эшитилиб, уни ўзига чорларди. Болага яна беш минут кечикса, ҳамма нарсдан қолиб кетадигандек, ҳамма ўйинлар тамом бўладигандек туюлди. Муз ҳам бўлмайди, мусиқа ҳам, саф-саф бўлиб чопадиган болалар ҳам, қизил свитердаги қиз ҳам...

Бемор эса оёқларини зўрға судраб босади. Ҳар бир одимдан юраги зирқирайди. Шошқалоқ етакчисидан орқада қолмасликка тиришади-ю, мажоли етмайди. Нафасини ростлаб олиш учун йўлда бир неча марта тўхтади. Шунда у боланинг типирчилаётганини, атрофга сабрсизлик билан аланглаётганини сизди. Бутун йўл давомида на бола, на йўловчидан садо чиқди. Уларни нохуш воқеа бир-бирларига яқинлаштириб, ҳамроҳ қилиб қўйган эди. Бирининг оғирлиги иккинчисига тушган. Улар бунини тушунишар ва тезроқ ажрашишни исташарди.

Уйга кириладиган пастгина йўлак олдида йўловчи тўхтади. Бу охирги бекатлиги билиниб турибди. У ҳеч нарсага қарамай, пе-

шонасидаги совуқ тер томчиларини артди. Кейин ўзига-ўзи гапирди:

— Уқ парчаси қимирлаб қолди. Қанча йиллардан буён жимгина ётган эди. Энди қимирлаб қолди!

У бола олдида ўзини гуноҳкор ҳисоблар, шу гуноҳни «қимирлаган ўқ»қа тўнтариш учун шундай деяётган бўлса керак.

Бола сергак тортиб, эркакка шубҳали қаради:

— Қанақа парча?

— Қанақа бўларди, жигарим, оддий тўп ўқининг бир парчаси-да... Урушнинг тугаб кетганига неча йиллар бўлди-ю, парчаси эса турибди,— деди эркак бармоғи билан кўксини кўрсатиб.

У ҳамон деворга суяниб турибди. Бола эса уни диққат билан кузатади. Бу одамнинг бурни ҳам, лаби ҳам, ўртасида чуқурчаси бор ияги ҳам катта экан. Энди ниш урнб чиқаётган соқоли тикандай қаттиқ.

— Кирамизми?— деди эркак кўча эшигини очиб.— Сенга оғир аскар йўлиқиб қолди.

Улар ичкарига юрдилар.

3

Улар зинапоялардан кўтарилишаётганда йўловчининг оғирлиги боланинг елкасига кўпроқ тушди. Худди оёғи остидаги зинапоялар сурилиб кетадигандек, бир қўли билан панжарани маҳкам ушларди. У азоб чекапти, болага эса унинг гавдаси оғирлик қиляпти. Лекин иккови ҳам чидаб боришяпти. Бола йўловчининг кўксидида гимирлаб қолган ўқ парчасини ўйлади. Ўзини ҳозиргина портлаган снаряд парчасидан жароҳатланган аскарни олиб кетаётгандай ҳис этди.

Йўловчи эса ўрнига тезроқ етиб олишни ўйларди.

Уйга киргач эркак мўйна қурткасини еча бошлади. Гўё курткази икки пуд келадигандек зўрға ҳаракат қиларди.

Ниҳоят у куртказини ечди. Тагида ҳарбий гимнастёрка ва кўк шими бор экан. Қўйлагининг ўнг томонида, кўкраги устида қорамтир ҳошия бор эди. Бу ҳошия оғир жароҳатланганлик белгиси бўлиб, бу кишининг ҳозир ҳам ана шу асоратдан азоб чекаётганини тасдиқлаб турарди.

Эркак ечинаётганда бола бир четда уни кузатиб турди. Пальтосини ечмади, ҳатто «Инглиз спорти» конькисини қўлтиғидан олмай, қўлларини киссасига тиқиб тураверди.

Эркак қулаб тушаётгандек диванга оғир чўкди. Эски пружиналар нолали гичирлади. Эркак ўзини орқага ташлаб, кўзларини юмди.

Бола ҳамон унинг олдида турибди. У гангиб қолган, бундай ҳолларда нима иш қилиш кераклигини билмайди. Рўпарасида

одам ётибди. Тумов бўлган ёки томоғи огриган киши эмас, кўк-сидаги эски ўқ ғимирлаган кекса аскар ётибди. Ҳамма нарсага дадил қарашга ўрганган боланинг яшил кўзлари ҳозир ўзига ишончини йўқотиб, тақдир тақозоси билан тошкўчада учрашиб қолган бу кишига илтижо билан тикилди.

Эркак кўзларини юмиб қанча ётганини ҳозир айтиш қийин. У киприкларини кўтарганда бола ҳамон рўпарасида турарди: тугмалари узилган калта пальто кийган, қалпоғи бир қулоғи устига қийшайиб турибди, қўлтиғида коньки.

— Ҳали ҳам шу ердამисан?— сўради эркак лаблари деярли қимирламай.

— Ҳа.

— Кетавер. Энди ўзим бир иложини қиларман... Ердэм берганинг учун раҳмат.— Эркак чуқур нафас олиб сўради:— Шошиб турибсанми?

У боланинг қўлтиғидаги конькини эндигина кўрди. Ҳозир боланинг лабларидан «Ҳа!» деган қисқа жавоб отилиб чиқишини кутди. Лекин «ҳа» ўрнига бошқа сўзлар эшитилди:

— Мен ҳеч қаяёққа шошаётганим йўқ... яхмалак учиб кел-япман.

Бола бу сўзларни гўё чиндан ҳам яхмалак учиб қайтаётгандай ишонч билан айтганига ўзи ҳайрон қолди. Бола ўз сўзларидан ўзи хафа бўлди-ю, лекин энди ортга қайтиб бўлмасди.

— Мен бирон кишингиз келгунча кутиб тураман, кейин кетаман.

Бу сўзларни бола эмас, унинг номидан бошқа киши айтаётгандай эди. Яна пушаймон қилди: бу кишининг яқинлари қачон келиши номаълум-ку. Эҳтимол, ҳали-вери келишмас. Кечқурун келишар.

— Ҳеч ким келмайди,— деди эркак сукут сақлаб.— Хотиним билан ўғилчам бувисиникига кетишган. Ҳозир қишки таътил-ку. Сапожокка кетишган.

— Қанақа «Сапожок?»— деб сўради.

Эркак зўрга жилмайиб, тушунтирди:

— Шундай шаҳар бор. Тўғрироғи, Рязандаги шаҳарчалардан.

Бола конькини стулга қўйди. Бу ҳаракати билан у эркакка ҳеч қаяёққа шошмаётганини билдирмоқчи бўлди. Янги танишига жиддий қараб сўради:

— Энди нима қиламиз?

— Ҳеч нарса. Ҳозир бир оз ётай, тузалиб қоламан,— деди уй эгаси. Кейин боладан кечирим сўрагандай қўшиб қўйди:— Биласанми, тунда цехдалигимда мазам қочди. Лекин у ерда касал бўлишга вақт йўқ. Станок ишламай қолганди, тузатишга тўғри келди. Эрталабга бориб, аҳволим танг бўлиб қолди. Бир илож

қилиб уйга етиб оларман, деб ўйладим. Мана, кўрдинг-ку, нима бўлди...

У кўзини юмиб, кафти билан сочларини силади. Оғриғи бир оз сусайди шекилли, яна гапирди:

— Орлов яқинида жароҳатланувдим. Снаряднинг бешта парчасини олиб ташлашган. Шу биттаси қолган танамда.

Бола уй эгасига ҳамдардлик билдиришга ҳаракат қилиб, секин сўради.

— Қандай қилиб... жароҳатланувдингиз?

— Немисларнинг «Фердинанд» деган танки бор... ТҚТ деганининг маъносини биласанми?

Бола, йўқ, дегандай бошини чайқади.

— Бу танкка қарши отиладиган тўп, дегани,— тушунтирди собиқ жангчи.— Кичкина тўпча. Қирқ беш миллиметрли. Бизлар окоп кавлаб, кўрсичқондай бекиниб олганмиз. Танклар устимизга бостириб келяпти. Иккитасини ёндиришга улгурдиқ. Учинчиси устимизга бостириб келди... Тўп ҳам, тўпчилар ҳам қолмади... Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси ўтиб кетади. Бир оз ётай...

Унинг ранги яна қув ўчиб, оғзининг икки четигаги ажинлар яна чуқурлашди.

— Доктор чақириб келайми?— сўради бола.

Эркак бошини чайқади. Тили калимага келмай қийналди. Сўнг базўр:

— Доктор керак эмас,— деди.— Дорига бориб келсанг... Агар шошиб турмаган бўлсанг.

— Ҳеч ёққа шошаётганим йўқ,— деди бола.— Дори қоғози қаерда?

— Столда. Анави хонада. Уртадаги ғаладонни қара, ўша ерда бўлиши керак. Оғриқни босадиган дори.

4

Киши боланинг исмини сўрамади, ўз исмини ҳам айтгани йўқ. Бола эса унинг исмини сўрашга журъат қилолмади.

Бошқа пайт бола бегона одамнинг уйига кириб қолса ўзини ноқулай сезарди. Лекин ҳозир уй эгасидан хавотирланаётгани ийманишни ҳам босиб кетаётганди. Майда-чуйда оғриқлар катта дард олдида сезилмай қолади. Шу сабабли бола қўшни хона эшигини ҳеч иккиланмай очиб кирди.

Хона қуёшнинг сариқ нурларига тўла. Гўё бунда сариқ бўёқ мавжуд-у, у далада ҳам, девор ва китоб жавонида ҳам, ҳатто глобусда ҳам қотмайди. Бола бу нурдан қамашган кўзларини юмиб, ёзув машинасининг чиқ-чиқини эшитди. Бу сумалаклардан деразанинг тунука тоқчасига томаётган томчилар экан.

Баҳор қуёши ёритган бу хона ярадор жангчи ётган хонага си-

ра ўхшамасди. Бу хона эгасининг ҳоли нима кечганидан беҳабар эди, шу сабабли жуда ёрқин, осойишта. Календарь ҳам ҳеч нарса-ни билмайди. Унинг бугунги саҳифасига: «Соат 4 да партком» деб ёзиб қўйилган.

Бола стол ёнига борди. Ғаладонни очишдан олдин дарслик ва икки дафтарга кўзи тушди. Олтинчи синф учун физика дарслиги. Дафтарларнинг муқовасига эгасининг исми ва фамилияси битилган: «Сергей Бахтюков. 6-«А». Бу ўша, ҳозир онаси билан Сапож-кидаги бувисиникида дам олаётган Сергей Бахтюков.

Боланинг кўзлари жаҳлдан чақнаб кетди. Дафтарларни жаҳл билан отиб юбориб, столнинг ўртадаги ғаладонини тортди.

Ғаладон қоғозлар, чизмалар, фотосуратлар, бир қарашда нима учун кераклигини тушуниб бўлмайдиган ҳар хил лаш-лушлар билан лиммо-лим эди. Масалан, савол аломати шаклида ясалган тамаки трубкаси ёки эски соат занжири нимага керак? Ёки «Чак-Чак этди. Топинг» ўйинида ишлатса бўладиган анави қоғоздаги писканинг нима кераги бор?

Дори қоғозни ахтараётган бола бу нарсаларга қарамасликка ҳаракат қилса ҳам кўзи бари бир уларга тушаверди. У тамаки трубкасини қўлига олди. Ундан тутун ҳиди келди. Жангчи урушда ўзининг ТҚТ тўпи олдида турганда бу трубкадан охирги марта чеккандир. Бола трубкани яна бир ҳидлади-да, ўз жойига эҳтиёт-лаб қўйди. Кейин кўзи уй эгасининг суратига тушди. Ҳарбий ки-йимда, ёш, ориққина.

Бу балки уй эгасининг эмас, укасининг суратидир? Иягида чуқурчаси бор экан. Йўқ, бу унинг сурати. Бу суратга тушган пайтда унинг кўксига снаряд парчаси бўлмагандир.

Кейин боланинг қўлига қизил қутича тушиб қолди. Ўзидан-ўзи уялиб бўлса ҳам, чидаб туrolмасдан очди. Орден, чинакам орден. Қизил Байроқ ордени. Бола уни қутичадан олиб, кафтига қўйди. Совуқ, оғир экан.

Бола запонкани ҳам, қалам очадиган паккини ҳам, соқол оладиган «Нева» пискасини ҳам бир-бир қўлига ушлаб кўрди. Ил-гари у эркакларнинг бунча нарчасини кўрмаган эди. Уйида эркак бўлмагач қаердан ҳам кўрсин! Бу нарсалар уни қизиқтириб қўйди, уларни ушлаганда ҳузур қилди.

Охири дори қоғозни топди. Жуда эски экан. Эгаси бир неча йиллардан буён уни қўлига олмаган кўринади. Сарғайган кичик қоғозга штамп босилган: «Санитария қисми, 31497 дала почтаси». Қандай дорилиги жигарранг сиёҳ билан ёзилган. Ҳарфлар янги ёзилган пайтда ялтираб турган бўлса керак, вақт ўтиши билан занглагандай бўлиб қолибди. Бола фақат биринчи сатрнигина ўқий олди: «Старшина Л. Бахтюковга». Кейинги сатрлар лотин алифбесига ёзилган эди.

Бола дори қоғозни авайлаб олиб, ғаладонни жойига суриб қўйди. Кейин кўзи яна 6-«А» синф ўқувчиси Сергей Бахтюковнинг дафтарларига тушди. Негадир, муштларини тугиб, дафтарларга таҳдидли қаради.

Бола қўшни хонада кўксиди ўқ парчаси билан ётган одамнинг ёнига боргиси келаётганини сезди. Қизил қутичада жанговар орденни бўлган, дуд ва олов ҳиди келиб турган трубка ва «Нева» пискасининг эгаси жасур киши бўлса керак.

Нега шундай катта, ботир одам диванда мажолсиз ётибди-ю, унча кучли бўлмаган бола, кўчама-кўча чолиб, кулиб, ҳимоясиз болаларнинг қалпоқ, талпаklarини улоқтириб юрибди?

5

Эрий бошлаган юмшоқ қордан кўзиқорин ҳиди келади. Энди у томларга, тошкўча ва йўловчиларнинг ёқаларига қўнмайди, оёқ остида гичирлайди. Сувга айланиб, бир неча ой ариқчаларда чулдираб оқади, водопровод қувурларини тўлдиради, кемалар сузадиган дарё ва денгизларга бориб қуйилади. Фақат декабрь ойида оппоқ, соф, доғсиз, ғуборсиз бўлиб, яна қайтиб келади. Ушанда у оёқ остида топталган, эрий бошлаган, мана бу кир қорга сира ҳам ўхшамас бўлиб келади!

Бола югуриб бораётгани учун кўзиқориннинг ҳидини сезмади. Қоқилиб, кўлмақчалардан сакраб ўтади, йўлкадан катта тош-йўлга бурилади. Чанғи учадиган калта шимининг почалари ҳўл бўлган, бўйнидаги жун шарфи, калта пальтосининг этаклари шамолда ҳилпирайди.

Унга ҳозир шим ва пальтоси, бошидаги телпагигина эмас, йўлка ва тошйўллар, кўчалар, майдонлар — бутун шаҳар кўзига тор кўринаётган эди. Бошига тўсатдан тушган ташвиш туфайли у ҳозир қадрдон шахрига сиғмай қолди.

Бола йўловчиларни туртиб ўтади, симёғочларга рўбарў бўлиб қолади. Тор, жаҳон гор унга! Йўлини тўсиб машиналар ўтади. Шаҳарда бошқа кўча қуриб кетганми улар учун!..

Телпаги ўнг қулоғи устига бостириб қўйилгани учун чап қулоғи совуқдан қотиб қолди. Ботинкасининг ерга судралиб кетаётган ипида ях пайдо бўлди. Лекин совуқ қотган қўлида дори солинган шишачани ҳаёт шамидай маҳкам ушлаб олган.

Ана, у нафасини ростлаб, ниҳоят эшикни очди. Уйга кириб, орқасидан эшикни бекитди. Бемор кўзларини юмиб ётган экан.

«Ухлабди,— деб ўйлади бола,— демак енгил тортибди. Яхши бўлибди».

У дорили шишачани столга қўйиб, қотиб қолган қўллари билан жун шарфини бўйнига беўхшов ўради. Энди унинг қиладиган иши қолмади, озод бўлди, кетаверса ҳам бўлади.

У ухлаб ётган ярадор аскарга меҳр билан қаради. Бу ғалати туйғу учун ўзидан-ўзи ўнғайсизланди. Нима бўляпти ўзи унга, бола ўзига-ўзи тушунолмаётган қолди... Шундай эркаклар борки, уларнинг ёнида ҳар қандай бола ўзини унинг ўғли ҳисоблайди. Уларнинг оталик ҳукми ҳатто катта ёшдаги, мустақил кишиларни ҳам ўзига тобе қилиб қўяди.

Бола ана шундай одамни учратган эди, энди ундан ажралиб кетиши керак.

Киши эса кўзини очмаяпти. Кўксидаги ўқ парчаси тинчиган бўлса керак, энди қаттиқ уйқуга кетибди. Боланинг у билан индамай хайрлашиб кетишдан бошқа иложи йўқ. У оёқ учида юрганда пол тахталари ғижирлади. Эшик олдида бориб, қулфга қўлини чўзди. Қулф унинг бегоналигини сезгандай очилмади.

Шу пайт бола маҳзун, дардли айтилган «ўғлим» сўзини эшитиб, титраб кетди. Товуш узоқдан эшитилгандай эди. Шу одам чақирдимми? Бола қулоқ тутди. Хона жимжит. Фақат сумалаклардан оқаётган томчиларнинг дераза тоқчасига томаётгани эшитилди. Ҳеч ким уни чақираётгани йўқ. Шундай туюлган бўлса керак.

Бола эшик олдида турганча ўйга толди. Ҳозир у уйдан чиқиб кетади-ю, бу одамни бошқа кўрмайди. Кафти ҳам Қизил Байроқ орденининг оғирлигини бошқа сезмайди. Эски тамаки трубканинг сирли ҳидини бошқа туймайди. У орқасига бурилиб, секин хонага қайтди. Бу ердаги ҳамма нарса пинакка кетгандай. Эшик ҳам, лампочка ҳам, тахта поллар ҳам—ҳаммаси уйқуда. Бола пол тахталарининг уйғониб шиқирламаслиги учун оёқ учида оқиста юрди.

Диван олдида борди. Аскар аввалгидек қотиб ётибди.

Улиб қолган бўлса-я?

Бу фикр болани эсанкиратиб қўйди. Шошиб, ухлаб ётган кишининг устига энгашди. Елкасига қўлини қўйиб, енгил силкита бошлади. Ярадор аскар кўзини очмади. Исмини айтиб чақирайми? Эски дори қоғозда фамилияси ёзилган эди-ку.

— Бахтюков... Бахтюков амаки!

Ярадор аскар сесканиб, кўзини очди. Демак, тирик экан. Нега индамайди? Нега дорини сўрамайди? Боши жонсиздай осилиб тушган, кўзлари ҳам хунук олайяптими?

У ҳозир тирик, лекин ўлиб қолиши мумкин.

Нима қилсайкин? Боланинг кўзлари катта очилди. Бирор чора кўриш керак. Агар нима қилишни ўзинг билмасанг, одамларни ёрдамга чақир!

Бола эшикка югурди. Мудраб ётган пол тахталарининг ҳаммаси уйғонишди-ю, лекин улар эшитиш қобилиятидан маҳрум. Бола ҳали қаёққа боришини билмай чопиб кетяпти.

Зинаполярнинг бир йўла ыккитасидан сакраб-сакраб, пастга

тушди. Сирганиб кетмаслик учун ботинкасининг остига қоқилган темир нағал қаттиқ тўқиллайди. Тезроқ! Тезроқ! Нағалдан учқунлар сачрайди. Боланинг мияси энди тез ишлай бошлаган эди: «Тез ёрдам»га қўнғироқ қилиш керак.

6

Бола дарвозахонадан югуриб бораётганда кўк рангга бўялган «телефон-автомат» кабинасида икки қизалоқ бор эди. Бўйи калта, юзи ойга ўхшаган думалоғи трубкани ушлаганча, бўш қўлини силтаб, микрофонга тез-тез бидирляпти. Узун бўйли, кўзлари бўртиб чиққани эса дугонасининг қулоғига пичирлаб, ҳи-ҳилаб кулади.

— Нима деди? У нима деди?— Дароз қиз дугонасининг қулоғига шундай қаттиқ пичирладики, у ҳамсуҳбатига бу сўзлар эшитилмаслиги учун микрофонни кафти билан ёпишга мажбур бўлди.

— У кинога таклиф қиляпти,— деди юмалоқ юзли қиз қизиқувчан дугонасига.

Кўзлари бўртиб чиққан дароз қиз ҳи-ҳилаб кулди-да, дугонасининг қулоғига илгаригидан ҳам қаттиқроқ пичирлади:

— Сен, бормаймиз де! Бормаймиз де!

У дугонам сўзларни тушунмай қолади, деб ўйлаб, ҳар бир гапини икки мартадан такрорлайди.

Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган бола бир неча дақиқа қизларни кузатиб турди. Узини босиб олгач, қаҳр билан :

— Бас қилинглар!— деди.— Мен «Тез ёрдам»га қўнғироқ қилишим керак.

Дугоналар болага адоватли қарашди. Ҳи-ҳилаб кулиб, дугонасининг қулоғига пичирляётгани яна масхара қилиб кулди:

— Сенга қанақа «Тез ёрдам» кераклигини биз яхши биламиз! Яхмалакка шошиб кетяпсан-ку.

Бола шундагина қўлтиғига қистирилган конькини пайқади: бугун коньки унга жуда кўп халақит берди-да. Бола қизларнинг ёнига тиқилиб бориб, буюрди:

— Қани, бас қилинглар!

— Бекорларни айтибсан!— юмалоқ юзли қиз кафти билан микрофонни ёпиб, болани жеркиб ташлади. Сўнг трубкадан қўлини олиб, микрофонга деди:— Бир шилқим гапиргани қўймаяпти.

Боланинг яшил кўзлари қаҳрли милтираб, қизга тикондек қадалди. Уёқда одам жон олиб, жон беряпти-ю, бу қизлар эса ҳи-ҳилашади-я. Бола уккикўзни итариб ташлаб, ёнидаги дугонасининг қўлидан трубкани юлқиб олди. Қизлар чийиллаб, четга ўтишди.

— Аҳмоқ!— қичқирди бири.

— Безбет!— деди иккинчиси.

Бола трубкани қулогига босди. Нотанниш боланинг товуши эшитилди:

— Кинога келасизларми, йўқми? Нега жим бўлиб қолдинглар?

Болага бу товуш бутунлай бошқа бир оламдан, ғам-ташвиhsиз, сойништа оламдан эшитилаётгандай эди.

Бола илгакни босиши билан, қизларни кинога таклиф қилаётганининг товуши ўчди. Гардишдан «03» рақамини терди. Трубкадан ёшгина аёлнинг товуши эшитилди:

— «Тез ёрдам» эшитяпти. Нима демоқчисиз?

— Холажон,— деди бола,— бир кишининг мазаси қочиб қолди.

— Фамилия?— сўради товуш бемалол.

— Кимнинг фамилияси?

— Беморнинг.

— У бемор эмас, у ярадор.

— Қаерда яраланган?

— Урушда, Орлов остонасида.

«Тез ёрдам» хизматчилари бунақа ғаройиб хабарларга кўнииб кетишган шекилли, қанақа Орлов деб сўрашмади ҳам.

Сабрсиз товуш яна сўради:

— Бемор қаерда ҳозир?

— Уйида.

— Адреси?

Бола дудуқланиб қолди. Адресни билмасди, очигини айтиб қўя қолди:

— Мен адресини билмайман.

— Бўлмаса нега «Тез ёрдам»ни чақирасан? Қишлоқдаги бо-бонгникига борадими? Адресни билиб, қайта қўнгироқ қил.

Трубкадан қисқа-қисқа товуш эшитилди. «Тез ёрдам»да трубкани илиб қўйишди. Бола ҳам трубкани илгакка қўйиб, атрофга аланглади. Қизлар кўринмади. Безбет бола чиндан ҳам рост гапирганини билишгач, дарвозахонадан жимгина чиқиб кетишган бўлса керак. Ёки бошқа автоматдан гаплашгани кетишгандир?..

Бола дарвозахонадан чиқди. Бепарволиги, югуриб чиқаётганда ярадор аскарнинг уй номерига қарамагани учун ўзини ўзи койиди. Ҳатто, тошкўчанинг номини ҳам аниқроқ билмайди: Гончарний-миди ёки Дегтярниймиди... Югуриб бориб, адресни билиб келишдан бошқа илож қолмаган эди. Бола орқасига бурилиб, югурмоқчи бўлаётганида узоқдан санитария машинасининг чинқириги эшитилди.

7

Кўчадан «Тез ёрдам» гизиллаб кетяпти. У қаёққа шошаётган экан. Бирон фалокатга учраган одамнинг олдигами? Ёки бекатига

қайтаыптимиз? Еки ярадор аскарнинг мазаси қочиб қолганини билб, адреси аниқ бўлмаса-да, ёрдамга шошиб кетяптимиз?

Чинқириқ яқинлашиб келяпти. У гоҳ булутларнинг этагига бориб осилади, гоҳ бирдан пастга тушиб кетади. Ҳарбий бонгдай шиддатли янграйди.

Учиб келаётган қизил крестли машина тўхтамасдан ўтиб кетса нима қилади? Уни тўхтатиш керак?

Бола тошйўлнинг ўртасига югуриб чиқиб, «Тез ёрдам»нинг йўлини тўсди. Машина болага жуда яқинлашиб қолган, бу масофа дақиқа сайин қисқариб борарди. Машина даҳшатли чинқирди. Боланинг вужудини даҳшат чулғаб, кўзларини юмди-ю, жойида қотиб қолди.

Тўсатдан чинқириқ тиниб, машина тормози кескин босилди. Тошйўл сирпанчиқ бўлгани учун машина четга сирганиб кетди.

Конькили бола кўзини очганда, машина бурлиб, шундайгина ёнида кўндаланг турарди. Соябони ялтироқ шапка кийган, ранги оқариб кетган шофёр эшикни очиб, сакраб тушяпти. У ниҳоятда қўрққанидан оғир нафас олиб югуриб келди, болани урмоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Лекин урмади, қўлини туширди. Узуқ-юлуқ гапирди:

— Жонингдан тўйганмисан! Галварс... Ўлгинг келдимиз? Нега машина йўлга югуриб чиқдинг! Қаҳрамон!

Саросимага тушиб қолган бола шофёрнинг дўқларига эътибор бермади. Шу сабабли бу сўзлар унга қаттиқ ботмади. Шофёр нафасини ростлаб олиш учун жим бўлганда, бола кўзларини кўтариб, унга қаради:

— Одам жон берапти.

Хизмат бурчини эслаб, бирдан сергакланган шофёр:

— Қаерда?— деб сўради.

— Мен сизга кўрсатаман,— жавоб берди бола.

Шофёр хўмрайди. «Тез ёрдам»да ишлаганингдан кейин ҳархил воқеаларни кўрасан, доним сергак бўлишинг керак-да. Лекин у бу ҳодисани сира кутмаган эди.

Қўлини киссасига тиқиб, бир қути сигарет олди. Бир донасини лабига қистириб, зажигалкадан ўт олди. Зажигалка кўринмагани учун болага унинг кафтидан олов чиқаётгандай туюлди.

— Юр врачнинг олдига,— деди шофёр,— у нима деркин.

Бола билан шофёр машина олдига боришганда, бекорчилар аллақачон тўпланиб, бир-бирларидан сўрашаётган эди:

— Нима гап?

— Нима бўлибди?

— Бировни босиб кетибдимиз?

Тош йўлда ҳеч ким йиқилиб ётгани йўқ. Фуражканинг соябони ялтироқ шофёр билан қўлтигига коньки қистириб олган новча бола йўлга кўндаланг турган «Тез ёрдам» олдига келишди.

— Арсений Иванович,— деди шофёр машинанинг очиқ деразасига бошини суқиб,— боланинг отасини тоби қочиб қолибди. Лекин машина чақиртиришгани йўқ. Борамизми?

— Отасига нима бўлибди?— машина ичкарисидан йўғон товуш эшитилди. Бу савол болага тегишли эди.

Бола, ярадор аскар менинг отам эмас, бутуилай бегона одам, демоқчи бўлди. Лекин ҳозир гапни чўзиб ўтиришнинг мавриди эмас эди. Шу сабабли бола дона-дона қилиб, ишончли гапирди:

— Ҳушнинг йўқотиб ётибди. Ярадор у. Кўксидаги ўқ парчаси гимирлаб қолибди.

— Кетдик!— деди врач қатъий.

Бола билан шофёр кабинага киришди. Ҳангаматалабларни йўлдан ҳайдаб, машина чиққирди. Орқа филдираклари айланиб, «Тез ёрдам» аргимоқдек олдинга югуриб кетди.

8

Бола ярадор жангчини тирик кўрармиканман, деб ўйлаб борди. Шу сабабли эшикни очганда қўл-оёқлари бўшашиб, тиззалари қалтираётганини сизди. Одимлари секинлашди. Бахтюковга бирон қорн ҳол бўлмадимикан?..

Лекин ҳозир анқайиб турадиган пайт эмас. Орқасида чамадон кўтарган врач ва бўш замбил тутган икки санитар кутяпти. Дарвозахонада эса «Тез ёрдам» машинаси кутиб турибди. Бола даҳлизга кирди. Унинг орқасидан пальтолари устидан оқ халат кийган учовлон киришди. Даҳлиз бирдан торайгандай бўлди.

Уй эгаси ҳамон диванда ётар, кўзлари юмуқ, ранги докадай оқ. Тирикмикан, ёки?

Бола ҳаяжондан киссасидаги қўлларини мушт қилди: Врач Бахтюковнинг қўлини ушлаб, соатига қараганча томир уришини санади. Санаяптики, демак томир уриши тўхтамаган. Бахтюков тирик экан-да. Оқариб ётган бўлса ҳам, ҳар қалай жони бор экан. Врач беморнинг енгини елкасигача шимариб, сумалакка ўхшаган идишдаги дорини олди. Врач шисанинг учини чертиб сипидирди. Шприцни унга ботириб, дори олди. Кейин ҳушсиз ётган беморнинг қўлини ушлаб, унинг қайси жойига игна санчганини ўйлаб қолди.

Бола эса бутун оғирлигини бош бармоқларига ташлаб оёқ учидан турибди.

У мактабда ўзини қандай эмлашганларини эслади. Унинг баданига ҳам игна суқишган эди. Оғрийди-ю, бироқ чидаса бўлади. Ўзи унча оғримайди ҳам, лекин игнадан ҳайиқади киши. Бахтюковга суқиладиган игна боланинг назарида ўзига суқишган игнадан юз чандон кўп оғритадигандек туюлди. Лекин игна билан дори юбормаса ҳам бўлмайди-да! Игна беморнинг танига ботаётганда, бола тирсақларини биқинига тираб, кўзларини қисди.

Санитарлар замбилни бурчакка қўйиб, ўзлари стол ёнида ўтиришибди. Гавдали, ҳориган, боқишлари эса бепарво. Врачнинг ҳаракатларини кузатишмайди. Ўз фикрлари билан банд. Улар бунақаларга кўникиб кетишган. Ҳар кун ўнлаб касалларни кўриб, оҳ-воҳини эшитиб, кўнгиллари тош бўлиб қолган. Уларнинг ҳам ўз ғам-ташвишлари бор.

— Зинапоя жуда тор экан,— деди биринчи санитар иккинчисига,— замбил билан чиқиб бўлмаса керак деб хавотирланяпман.

— Ўтса бўлади,— деди иккинчиси.— Фақат, бир оз баландроқ кўтариб ўтиш керак.

— Беморнинг аҳволи оғир-да.

Бола орқадагиларнинг бу гапларини эшитиб, уларга таъна қилмоқчи бўлди. Лекин Бахтюковдан кўзини узмади, уларнинг юзига қарамади. Шу пайт Бахтюков кўзини очди.

Очди-ю, болани кўрди. Ҳушини йўқотаётган пайтидагидек, бола ҳамон олдида турарди. Эҳтимол, бола ҳеч ёққа бормагандир? Навбат алмашмайдиган соқчидай унинг олдида шунча вақтдан буён миқ этмай қотиб турибдими? Бахтюков дароз, суяги бузуқ болага қараб жилмаймоқчи бўлди. Табассум ўрнига афти оғриқдан бужмайиб кетди. У ҳушига келган, врачни ҳам, санитарларни ҳам кўриб турибди, ҳамма нарсага ақли ҳам етади:

— Нима қиламиз?— деб сўради врачдан.

Врач шприцни олатуриб, жавоб берди:

— Қасалхонага олиб кетамиз.

Бахтюков жимиб қолди, кейин бошини розиман, дегандек қимирлатди. Қарашлари хавотирли. Кейин боладан тортиниб илтимос қилди:

— Ўғлим, мешикларга — Сапोजокка телеграмма ҳам юборасан, энди.

— Яхши. Юбораман,— дарров кўнди бола.

Ҳозир бу киши ўзининг Серёжка Бахтюковини ўйлаётгани болага сал алам қилди. У Серёжка ҳозир болалар билан маза қилиб чанғи учиб юргандир...

— Менга қоғоз билан қалам келтир.

Бола ён хонага ўтди. Қалендарь варагига ёзилган сатрлар ҳали ҳам Бахтюковни соат тўртда парткомга чорлаб турибди... Столда 6-«А» синф ўқувчиси Серёжа Бахтюковнинг иккита дафтари ётибди. Бола улардан бирини олиб, варағини шартта йиртди. Иншо ёзилган адабиёт дафтари экан. Сарлавҳаси катта ҳарфлар билан чиройли ёзилган: «Мен ёзни қандай ўтказдим». Тоза, на бир жойига сиёҳ томган, на доғи бор. «Озода!»— деб ўйлади бола нафратланиб. Биринчи сатрини ўқиди: «Ёзни Сапोजкидаги буминикида ўтказдим. У кичик шаҳарча. Ям-яшил боғлари кўп...»

Бола, дафтарнинг эгаси йиртилган саҳифани кўрсин, деб ата! лаб пала-партиш, эгри-бугри қилиб йиртди.

Бахтюков қийналиб ёзди. Ҳарфлар ҳам оёғи қалтираётгандек эгри-бугри, омонат саф тортишди. У Сапожokka телеграмма ёзаётганда, врач ўз ён дафтарига нимадир битди. У дафтарига нуқта қўйиши билан, стол олдида турган санитарлар бирданига қўзғалишди. Замбилни полга қўйиб тайёр бўлиб туришди.

Бола Бахтюковга қараб ўйланиб қолди: «Агар Бахтюков бу телеграммани Серёжага эмас, менга ёзса — қанчалар бахтли бўлардим». Бола беморга маъюс тикилиб турди. У ҳозир бу мард жангчи билан бутунлай хайрлашиб кетишини билади. Бахтюков жуда секин ёзаяпти. Бола эса унинг бундан ҳам секинроқ ёзишини истарди. Ёзаверса, ёзаверса, бола эса унга қараб тураверса, қандай яхши бўларди.

— Мана,— деб Бахтюков болага варақ ва пул чўзди.— Уғлим, шуни юборасан. Сенга катта раҳмат.

Санитарлар беморни замбилга ётқизишди. Бола четроққа ўтди. Санитарлар Бахтюковни силтаб, азоб беришяпти. Агар боланинг кучи етса, уни бир ўзи беозоргина кўтариб, замбилга ётқизиб қўярди...

Бола кўзларига ишонмай, қотиб турибди. Назарида бу воқеалар кинода бўляпти-ю, бола эса томошабин. Қўлтиғида коньки, экранга тикилиб турибди: хона, замбил, оқ халатлар кўринади. Яхши одам, яқин кишисининг ҳаёти хавф остида. Дори ҳиди келади.

Санитарлар эгилиб, замбил дастасига қўлларини чўзишди.

— Кўтарамизми?— сўради олдингиси.

— Кўтардик!— жавоб берди орқадагиси.

Замбил полдан кўтарилди.

Улар сарғиш қуёш нурларига тўла хона олдидан ўтиб, даҳлизга сузиб чиқдилар. Қулфнинг калит солинадиган тешикчасидан нур тушиб турибди. Ёрқин нур. Унинг ёғдусида жажжи жонли мавжудотлардай чанг заррачалари сузиб юрибди. Замбилни олиб ўтишаётганда қуёш нури ярадор жангчининг юзига тушиб, уй эгаси билан хайрлашди.

Кўчага чиқишганда бола Бахтюков билан хайрлашди:

— Кўришгунча хайр.

— Сен ҳали ҳам шу ердамсан?— Ярадор жангчининг чуқур ботган катта кўзлари боланинг ғамгин, яшил кўзлари билан учрашди.

Машина томидаги бинафша чироқ ёниб, чинқирди. Филдираklar турган жойида титраб айланди. Сўнг машина ўрнидан қўзғалиб, илгарилаб кетди.

Ҳали жўнатилмаган телеграммани қўлида ушлаб турган бола унинг орқасидан термилиб қолди.

Бекор турган конькининг нима фойдаси бор! Оёқда бўлса, узоқни яқин қилиб чопсанг, вақтни тежасанг бўлади. Лекин шаҳарда коньки билан ҳузур қилиб яхмалак учолмайсан. Музни кўчириб ташлашган, кўп жойларга қум сепилган. Голландияда йўловчиларнинг ҳаммаси қишда конькида юришади. Ҳатто чол, кампирлар ҳам. Чунки уларнинг кўчалари кўк муз билан қопланган каналлардан иборат-да.

Коньки оёқда бўлганда нафи тегади, қўлингда бўлганда фақат халақит беради, холос.

Бола яна шошиб кетяпти. Телеграммани тезроқ жўнатиш керак. Телеграммада Бахтюков хотинини, иншони бирон доғиз, чиройли ёзадиган ўша ярамас ўгли Серёжани қайтиб келинглари, деб чақираётган бўлса керак. Чақирса чақиравермайдим! Бахтюков шуни нстаган экан, Серёжаси келса келаверсин.

Бир қулоғи телпак остида, иккинчиси музлаб қолди. Лекин шошаётгани учун телпагини иккинчи қулоғи устига суришга вақти йўқ.

Почтахона иссиқ экан. Қизил сурғуч, слим ва яна фақат почтахоналарга хос бир ҳид анқиб турибди. Тўсиқнинг ортида телеграф аппарати ишлаяпти. Унинг товуши чакка томаётганини эслатади. Эшигига огоҳлантирувчи: «Бегоналар кириши таъқиқланади!» деб ёзиб қўйилган шу хонага ҳам сумалаклар киргану, ҳозир эриб, томчилаяптимикин.

Бу ерда бола тез исиб кетди. Пальтосининг тугмаларини ва бўйинга ўраган жун шарфини ечди. Олди очиқ пальтода уқашотти қайрилган қарға боласига ўхшарди. Телеграммалар қабул қилинадиган дарчага бориб, варақни узатди.

— Бу қанақа ажи-бужи?— дарча ортида турган қизнинг жаҳли чиқиб сўради.— Тузукроқ ёзсанг бўлмайдим? Гўдак эмассан! Ма, мана бу вараққа қайтадан ёз.

Бола изза бўлиб қизарди. Лекин бу телеграммани қўлига зўрға қалам ушлаган ярадор жангчи ёзганини айтиб ўтирмади.

Почтахона залининг ўртасида ёғоч қўзиқоринга ўхшаш стол турарди. Бола конькинини унинг оёғига суяб қўйиб, қўзиқорин—столнинг «қалпоғи»га қогозини қўйди. Ҳарфларни бир сатрга жойлаштиришга ҳаракат қилиб, шошмасдан адресни ёзди. Бола эҳтиётлик билан чиройли ёзишга ҳаракат қилган сайин ҳарфлари чўзилиб, телеграф варақасининг чиқиқларига сиғмасди.

Адресни ёзиб бўлгач, бола чуқур нафас олди. Бу ҳам қийин иш экан. Кейин текстни ёзишга киришди.

«Тобим қочди,— ёзди у,— касалхонага ётяпман. Уйни бекитдим. Дам олинглари. Отанг».

Бола телеграммани ёзиб бўлгандан кейингида унинг маъноси-

ни англади. Йўқ, Бахтюков ҳеч кимни чақирмабди. Бўлган воқеани хабар қилибди, холос. Боланинг жаҳлдор кўзларида яшил ўт милтиллади. Демак у почтага Серёжа Бахтюковга, бемалол дам олавер, деб хабар бергани югуриб келган экан-да. Ота касалхонада ҳаёти қил устида ётсин-у, ўғилчаси уёқда бемалол дам олавераркан-да?! Бола телеграммани йиртиб ташламоқчи бўлди. Йиртиб ташлаб, ўзи янгисини ёзмоқчи бўлди. Янги телеграммада ўша Серёжани боплаб сўкади, уришади, юрагида қайнаган ҳамма ғазабларини тўкиб солади, кўнглини бўшатиб олади... Лекин бола бундай қилмади.

Телеграммани ёзиб бўлгунича дарча олдида навбат кутувчилар кўпайиб қолган эди. Бола ҳам индамай бориб, навбатда турди.

Боланинг елкалари чўккан, яшил кўзлари ҳорғин, гангиган. Бир қўлида коньки, бир қўли бўш, эгаси қоқилиб кетганда йиқилмаслиги учун ёрдамга тайёр. Охири бўш қўлига ҳам совуқ ўтди, уни киссасига тикди.

Бармоқлари қандайдир қоғозга тегди. Бу почтада қабул қилинмаган дафтар варағи. Бола варақни олиб, бир-бирига зўрга суяниб турган ҳарфларни ўқиди: «Тобим қочди. Касалхонага ётяман. Уйни бекитдим. Дам олинглар. Отанг».

Ота... Бу сўзни бола товуш чиқариб айтди. У умрида бирон марта ҳам бу сўзни айтмаган. Ҳозир унинг қандай эшитилишини синаб кўрмоқчи, ўзи айтиб, ўз қулоқлари билан эшитмоқчи бўлди. Айтди-ю, ўз товушини танимади. Ўзи эмас, бошқа биров айтгандай эшитилди қулоғига.

На Серёжа, на онаси ярадор жангчи олдига ҳали-вери келмайдигандек туюлади болага. Улар дам олиш муддати битмагунча Сапожокдан жўнашмайди, касалхонада азоб чекиб ётган одам олдига келишмайди. Бола шундай хаёлга борди. «Ота» деб аталадиган бу катта киши эса уларнинг йўлига илҳақ бўлиб ётади.

Бола касалхона тўшагида ёлғиз ётган Бахтюковни кўз олдига келтирди. Келтирди-ю, кўздан ёш сизиб чиқаётганини сезд.

Касалхонага борса-чи? Боради-ю, бемор Л. Бахтюковнинг соғлиғи қалай деб сўрайди. Салом айтади-ю, қайтиб кетаверади. Шунда у одам ўзини кимсасиз, ғариб сезмайди.

Яхмалакка бориш иштиёқи ҳам сўнди. Оёғи тортмаяпти. Яхмалакка эртага борса ҳам бўлади. Қочиб кетмайди яхмалак.

Бошига кулфат тушганда яқинларини ёрдамга чақирмай, уларга бемалол дам олишни буюрган одамнинг олдига шошмасдан борса ҳам бўлаверади. Шундай эмасми?

Бола почта зинапояларидан шошмасдан тушди. Қўлидаги конькининг ялтироқ темири кафтига совуқ туюлди. Зарари йўқ: ер

қишда музлаган бағрини ботаётган қуёш нурларига тобляпти, шундан шаҳар ҳавоси ҳам бир оз илқлашган.

Сумалаклардан бир меъерда томаётган томчилар ҳисоб-китобини йўқотиб, энди тош йўл, дераза токчалари, дўконларнинг томларига пала-партиш томяпти. Томчиларнинг чиқиллаши ҳам аралаш-қуралаш бўлиб кетган, ниҳоясиз. Баҳор илиқ томчилари билан қор, изғирин ва совуқни савалаётганга ўхшайди.

Бола шаҳар хиёбонидаги қор уюмлари чўкиб, ой юзасига ўхшаб қолганини сизди. Ғадир-будир муз синиқлари устида митти чироқлар милтиллаб ёнаётгандай кўринади. Ҳали дарахтлар куртак отмаган, майсалар ўсмаган бўлса-да, арча шохларининг учига майда барглари нимяшил шарбатга тўлган. Ўтган йилги игнабарглар қорайиб қотиб қолган, янгилари эса ҳали мўрт, яшил, қўлга суқилмайди. Момикдай, ҳатто юзга ҳам ботмайди.

Конькили бола шаҳар кўчаларидан боряпти.

Ўзига қарамайдиган ҳақиқий бепарвонинг ўзгиннаси. Оқ мўйна телпакли қизчани учратиб қолишини ўйлаб ҳам ўзининг уёқ-буёғига қарамайди. Қизик, боланинг яхмалак учини бормаганини қиз сездимикин? Ёки у такаббур қиз бошқа болалардек унга ҳам эътибор бермасмикин?

Бола кўчанинг нариги томонига ўтди. Қасалхонага борадиган йўлга тушиб олганда оёқлари ўз-ўзидан тез юриб кетди.

11

Ҳар бир бино, уйнинг, гарчи унда одамлар истиқомат қилмаса ҳам, ўз ҳиди бор. Почтахонадан — елим, хат, нон дўкондан — нон, касалхонадан — дори-дармон ҳиди келади.

Почтахона ҳиди, қутига солиниб ёки қоғозга ўраб жўнатилган нарсалар, янги босмадан чиққан газета, узоқ юртлардан юборилиб, устига қора тамға босилган маркалар ҳақида ҳикоя қилади. Нон дўкони ҳиди қизариб пиширилган нон, устига кўкнор уруғи сепилган кулчанон, қиёмли кулчаларни эслатади.

Қасалхона ҳиди ҳеч нарсани эслатмайди. Бўсағасига оёқ қўйишинг билан бу ҳид дард ва азобларни эслатиб, кўнглинигни чўктиради.

Бола эшигига: «Қасаллар қабул қилинадиган хона» деб ёзилган хонага яқинлашиши ҳамона бу ҳид димоғига урилди. Хона олдидаги даҳлиз сув қуйгандай жим-жит. Сирғанчиқ кафелда сурп билан қопланган диван турибди. Бошқа ҳеч вақо йўқ.

Бола қимтиниб, ойнаванд эшикка яқинлашди. Эшик қия очиқ экан. Бола бошини суқиб қарши билан кўзлари навбатчи врачнинг кўзлари билан тўқнашди. Врач бошига оқ сурп қалпоқча кийган. Қора кетмон соқолли. Халатининг енглари тирсагигача

шимарилган. Болага унинг қиёфаси жиддий, бир оз жаҳлдордай кўринди. Врач болага бошдан-оёқ разм солиб қаради-да, даҳлизга чиқди. Болага яқинлашиб, бутунлай кутилмаган савол берди: — Конькинг «Инглиз спорти»ми? Менга бер-чи, бир кўрай.

Ҳайрон бўлган бола докторга конькини узатди. У конькини олиб, ўткирлигини синаш учун тиғига тирноғини тегизиб кўрди. Врач конькини, бола эса уни томоша қилди. Доктор ёш экан. Юзида биронта ажин йўқ. Яноқлари ҳозиргина яхмалак учиб келган кишиникидек лоларанг. Бола бирданига енгил тортиб, сўради:

— Бу ерга Л. Бахтюков деган беморни олиб келишувди. Унинг аҳволи қалайикин?

Врач болага конькини қайтариб бериб, соқолини қашиди ва:

— Бахтюковми?— деб қайта сўради.— Кўксида ўқ парчаси қолган кишими?

— Ҳа,— деди бола,— уни «Тез ёрдам» машинасида олиб келишувди.

— Бизга ҳаммани «Тез ёрдам»да олиб келишади,— деди врач. Бола индамади.

— Оғир аҳволда экан,— врачнинг товуши илиқлашиб, қиёфасидаги жиддийликдан асар ҳам қолмади.— Мен ҳозир ҳолини билиб чиқаман. Сен шу ерда, диванда ўтириб кут.— Кейин болага ишонч билдиргандек:— Умуман, бегона кишиларнинг бу ерда туриши мумкин эмас. Сенга майли,— деди.

Врач ўзининг хонасига кириб кетди. Бола диванга ўтирди. Ўтириши билан азон-бадани зирқираб, кўзларини юмди. Энди ўрнидан сира туролмайдигандек сезди ўзини.

Ойнаванд эшик ортидан врач қаёққадир қўнғироқ қилиб, қабулхонадаги врач Қонь эканини айтганини, Бахтюковнинг аҳволи қандайлигини сўраганини бола эшитиб турди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, врач даҳлизга чиқди. Болага синовчан назар солиб:

— Гап бундоқ. Ҳозир дадангни операция қилишаркан. Кутиб турасанми?— деди.

— Кутаман!

Врач унга маъқул маъносида бош силкиб, хонасига кириб кетди.

Ўрнидан қимирлагиси келмайдиган кишилар бор. Уларнинг шиори: югургандан фойда йўқ! Тиниб-тинчимайдиганлар ҳам бор. Улар студда ҳам тинч ўтиролмайдилар, типирчилашади. Охирги дарс тамом бўлгунча юраги торс ёрилиб кетадигандек бўлади. Навбатда турганда тортган азобини тасвирлаш қийин. Шу тоифадагилардан саёҳатчилар, қурувчилар, разведкачилар ёки хат та-

шувчилар етишиб чиқади. Улар юриб, ранг-баранг жойлар, воқеаларни кўриб турмаса юраги сиқилиб кетади.

Қоңкили бола ана шунақа кишилар хилидан.

Бўлмаса у нега ҳозир шаҳар касалхонасининг қабулхонасида типирчиламай, жимгина ўтирибди? Оёқларини ҳам қимирлатмайди, бармоқлари билан оқ диванни ноғора қилиб чертмайди? Лекин бола ҳозир бутунлай хотиржам, деб бўлмайди.

Ўзи жим ўтирган бўлса-да, ҳозир унинг хаёллари учиб юрибди. Операция қандай ўтаётган экан? Бахтюков азоб чекаётганмикин ёки нарқоздан қарахт бўлиб ётганмикин?.. Бари бир оғриси керак.

Боланинг хаёли операцияхонада кезиб юрибди. Ўзини операция столида ётган деб тасаввур қилди. Оғриқни ҳис этмоқчи бўлди... Бунинг учун ёз кунларининг бирида яланг оёғи билан миҳ босиб олганини эслади. Миҳ қаттиқ ботган эди. Олдин оғриғи унча сезилмади. Жароҳатга йод суртишгандан кейин бола оғриққа чидолмай, бир оёғида туриб сакраган эди. Кейин оёғи узоқ вақтгача оғриди...

Бола ҳозир ўша оғриқни сезгандай бўлди. Ҳатто, ботинка ичидаги оёғини қимирлатиб қўйди.

Бахтюков чекаётган азоб боланикидан беш баттар ортиқроқ.

Хаёл учқур қанотларида болани лип этиб мағрур Орёл шаҳрига учуриб борди. У қушлар учадиган баландликдан даштни кўрди. Юқоридан танкка қарши ўт очадиган тўплар жойлашган чуқурлар кўрсичқон инига ўхшайди: ёнида қазиб чиқарилган тупроқ уюми. Даштда судралиб бораётган фашист танклари эса сариқ тошбақаларни эслатади. Тошбақалар кўрсичқон инларига секин яқинлашиб боришяпти.

Бола кўрсичқон инлари устида ўт чақнаганини ҳам кўрди. Бу — танкка қарши ўт очган тўплар. Танклардан бири тўхтаб, ундан бурқсиб қора дуд чиқа бошлади. Бу дуд атрофга ёйилиб, майсалар, тошбақалар, кўрсичқон инлари устини қоплаб олди. Ерда нима бўлаётганини кўриб бўлмайди. Фақат тўпларнинг ўқи булутларни ёриб ўтган чақмоқдай дуд орасидан ялтиллаб кўринади.

Бола қўллари билан дудни икки ёққа ҳайдаб, даштдан бораётгандек ҳис этди. Дуд сувдай қуюқ, юришга халақит беради. Ер қоп-қора. Ундан Бахтюковнинг ёзув столида ётган тамаки трубкасиникидек дуд ҳиди келади.

Ана, Бахтюковнинг тўпи... Бахтюковнинг ўзи ҳам шу ерда экан. Ориқ, ғаладонидаги суратига ўхшайди. Ҳарбий гимнастёркаси ёқасининг тугмаси ечиқ... Тўпи гумбурлаб отяпти. Ҳар бир ўт очганда тўп чўкиб, стволи яширинмоқчи бўлгандек орқага силжиб кетади. Уйланиб, яна ўрнига қайтади. Бахтюков эса қичқириб буйруқ беради: «Ўт оч!», «Ўт оч!».

Бахтюков бақириб буйруқ бергани сари тўплар ҳам шиддат-лироқ ўт очади.

Бахтюков: «Ўт оч!» деб бақирганда оғзидан олов чиқиб кетди. Бу олов танкка бориб ёпишди. Танк гуриллаб ёнди.

Лекин кейинги танк ўқ узишга улгурди. Бахтюков йиқилди. Тўп ёнга ағанаб, филдираклари ҳавода муаллақ айланиб қолди.

...Бахтюков майсалар устида ётибди. Бошланг, ранги ўчган. Оқ кигиз этигига қон сачраган... Йўқ, кигиз этигига эмас, чарм этигига...

Бахтюков катта, оғир бўлса ҳам бола уни қўлида кўтариб боряпти... Фашист «фердинанд»ларининг ўқига ўзини қалқон қилиб, Бахтюковни ҳимоя қиляпти.

Боланинг юраги қаттиқ тепа бошлади. Бутун қабулхонада эшитилаётгандай. Осуда қабулхонада осудалик йўқ.

Бу жойга касалларни, дарддан азоб чекканларни келтиришади. Бу ерга келганлар ўз яқин кишиларини ҳолига ачиниб, қайғуриб, ташвишланиб ўтиришади.

Бола кутяпти. Ў тинч ўтирибди-ю, лекин хаёллари нотинч. На яхмалак, на шаҳар, на ўз уйини ўйлайди. Унинг хаёлида ҳозир фақат ярадор жангчи. У боланинг хаёлларини қамраб олган, боланинг фикрлари ҳозир фақат ўшанга бўйсунди.

13

Одам фикрлашдан ҳам чарчар экан. Хаёли олдин секинлашиб бориб, тўхтади. Илгаригидек ҳар ёққа учавермайди. Лекин уй-ғоқ, кутиб туради.

Бола бошини деворга ҳорғин суяди. Кўзлари бир нуқтага тикилган. Лекин энди улар на тўплар ўрнатилган чуқурни, на фашист танкларини кўради.

— Бахтюковга ким келган?

Бола сесканиб, дивандан сапчиб турди:

— Мен!

Унинг олдида кекса ҳамшира турарди. Шундай семизки, «Тез ёрдам» санитарларидек пўстин устидан оқ халат кийиб олганга ўхшайди.

— Сенми?— деб сўради ҳамшира эркакларникидек йўғон товуш билан. Худди қоғозга қараб ўқиётгандек ҳар бир сўзни алоҳида-алоҳида айтди:

— Операция жуда оғир ўтди. Бемор кўп қон йўқотди. Лекин ҳаммаси яхши бўлди.— Аёл болага меҳр билан тикилиб, бутунлай бошқа, аёлларга хос мулоим товушда далда берди.— Сен ташвиш тортма, хавотирланма. Даданг яшайди. У бақувват экан.

— Тез тузаладими?— сўради бола.

— Дарахтлар япроқ чиқаргунгача ётади,— деди ҳамшира.— Энди уйингга бор. Онангга айт, хавотирланмасин... мана бу сенга

эсдалик учун.— Ҳамшира болага занглаган кичкина темир парчасини узатди.

— Бу нима?— бола ҳамширага саволчан тикилди.

— Уқ парчаси.

Бу Орлов яқинида Бахтюковнинг юрагини тешиб ўтолмай, кўкисида қолиб кетган ўша ўқ парчаси эди. У уруш тамом бўлгандан кейин шунча йиллар ўтиб кетгач жангчининг кўкисида гимирлаб, ўшанда бажаролмаган ишини энди бажаришга, жангчини ҳалок этишга чоғланган экан.

— Юрагига яқин бориб қолган экан,— ҳамшира бу гапни бекор айтганини англаб, шошиб қолди.— Айтгандай, мен бора қолай. Отангга нима дей?

Бола ўйланиб қолди. Уғиллар бемор оталарига нима дейишлари мумкин?

— Уйда ҳамма нарса жойида, денг. Яна... салом айтинг. Тезроқ соғайиб чиқсинлар.

Бу сўзлар жуда қуруқ, ҳиссизлигини боланинг ўзи ҳам тушунди-ю, лекин бошқа илиқроқ сўзларни тополмади.

Уқ парчасини муштида қаттиқ сиқди. Темир парчаси қиррадор бўлгани учун кафтига ботиб, оғритди.

Ҳамшира кетди. У ҳаммаёғи бинт билан чандиб ташланган собиқ старшина Бахтюков ётган хонага кириб кетди. Ярадор жангчининг кўзлари очиқ, қаттиқ оғриқдан тишларини ёнжирлатарди.

Ҳамшира унинг ёнига бориб, ёстигини тузатиб қўйди, гап орасида айтгандай:

— Қандай яхши ўғлингиз бор экан!— деди.

— Уғлим?— Бахтюков оғриқларини унутиб, хиёл жилмайди.

— У операция тамом бўлгунча қабулхонада кутиб турди. Хавотирланди.

— Уғлим,— Бахтюков шу сўзни пичирлаб айтганда оғриқлари сусайганини ўзи ҳам сизди.

Демак, телеграмма вақтида етиб борган. Уғли отасининг бетоб бўлиб қолганидан хабардор бўлиши билан дам олишдан воз кечиб, қадрдон шаҳрига қараб учган!..

Бахтюков ҳозир ҳеч қандай телеграмма олисдаги Сапожок шаҳрига бундай тез етиб бориши ва айниқса ўғлининг бундай зудлик билан етиб келиши мумкин эмаслигини фаҳмламайдиган ҳолатда эди.

Шаҳарга қоронғилик чўка бошлаган. Қор устидаги муз қатқалоғида ялтираган чироқчалар ўчган. Арча шоҳларидаги қаттиқ, қорамтир эски игналарни янгисидан ажратиб бўлмайди. Кумушсимон сумалаклар ҳам кўздан ғойиб бўлган. Ер қуёшга бошқа би-

қинини ўгириб олган бўлса-да, шаҳар ҳавоси илиқ, кўзга кўринмас сумалаклардан томчилар томиб турибди.

Шаҳар кўчасидан қўлтиғига коньки қистирган бола боряпти. Қоронғи бўлгани учун пальтосининг тугмаси узилган жойидан чиқиб турган пахтаси, бўйнига ўраган жун шарфидаги сиёҳ доғи кўринмайди. Пальтоси ва чанғи учадиган шими калта бўлиб қолгани ҳам билинмайди. Уғил болаларни бундай тез ўсиб кетяпсан деб айблаб бўлмайди-ку, ахир?

Эски телпаги қайси қулоғи устида турганин кини? Қайси қулоғи устида турган бўлса тураверсин, бунинг нима фарқи бор! Баҳор ўзининг намхуш, илиқ нафаси билан юзларингни сийпаб ўтаётганда қулоқларинг совуқ қотмайди. Фақат кунбўйи кўлмакчалардан юрггани учун ботинкаси ҳўл бўлиб, ундан ўтган нам оёғини музлатяпти.

Бола қандайдир қора ҳайвоннинг терисидан тикилган калта камзул кийган, гавдали, катта одамни, унинг жанговар ордени, тамаки тутундан қорайган трубкаси, санитария бўлинмасидан дала почтасининг рақами қўйиб берилган дори қоғозини эслади. Бола бутун умри давомида ана шундай одамга муҳтожлик сезиб келганди. Энди шундай одам топилди. Лекин у болага бегона...

Агар у Серёжанинги ўрнида бўлса, жони-жаҳонидан кечиб, отасининг ёнига чопарди... Йўқ, у бувисининг олдига ҳам, Сапожюкка ҳам бормасди, отасидан бир қадам ҳам нарига силжимасди, уни бир соат ҳам якка қолдириб кетмасди. У доим отаси билан бирга бўлар, керагида унга ёрдамга ҳозир нозир турарди.

Бола стадион деворига яқин бориб қолганини сезмади. Яхмалак майдонида мусиқа садолари тинган. Тантанали ёғду сочиб турадиган чироқлар ўчган. Муз устида сирғаниб юрадиган конькиларнинг товушлари ҳам эшитилмайди.

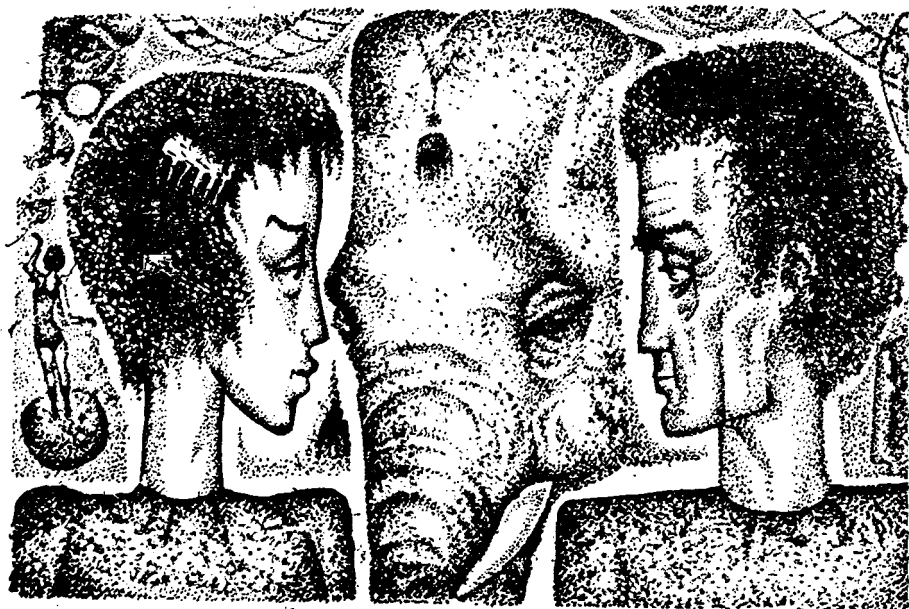
Дарвозахона пештоқидаги якка-ю ёлғиз симчироқ дарвозага ёпиштирилган эълонни ёритиб турибди:

«Ҳаво исиб кетгани сабабли яхмалак бекитилди».

Бола муштини тугди. Қўлида оғриқ сезди. Бахтюковнинг юрагига ботиши мумкин бўлган ўқ парчаси унинг кафтида турарди. Бола уни яна қаттиқроқ сиқди. Қўли яна қаттиқроқ оғриди.

Бола бирдан қувониб кетди. Демак у ҳар қандай оғриққа ҳам бардош бериши мумкин. Яхмалакдан қолган бўлса ҳам вақтни чоғ. У бахтли, отаси бор. Серёжадан куляпти. Болани ўғлим, деб атаган киши энди яшайди, дарахтлар япроқ ёзаётган кезларда соғайиб, касалхонадан чиқади. Оёқлари совуқ қотган бўлса ҳам зарари йўқ, қайтанга яхши. Кўчаларда кўлмакчалар кўп — бу ҳам яхшиликка. Демак, баҳор бошланяпти, тезда дарахт шохларида яшил япроқлар пайдо бўлади.

Бола калта пальтосининг тугмаларини ечиб, конькини иккинчи қўлига олиб, уйи томон юриб кетди.

— ФИЛ ҲАЙДОВЧИ —

Биз циркка камдан-кам борамиз. Лекин унинг бўсағасидан ўтишимиз ҳамано турмуш ташвишлари, икир-чикирларини унутиб, бошқа бир сайёрага тушиб қолгандай ва ажойиб ҳаёт бошлаётгандай бўлади. Циркда болаликнинг унут бўлиб кетган туйғулари тез жонланади: қалбаки, ясама мўъжизаларга ишонасан, ҳуққавоз тақсимчаларни тушириб юбормасайди, деб унинг учун ташвишланасан, ҳайвонлар одамлар тилига тушунишади-ю, табиатан камгап бўлганликлари учун гапиришмайди, деб ишонасан.

Илгарилари, сайёр цирк, дейишарди. Энди янги — цирк конвейери деган сўз пайдо бўлди. Бу конвейер шаҳардан — шаҳарга ўтиб, бутун мамлакатни кезиб чиқади. Доим йўлда. Бир ерга қўниб, жойга, одамларга энди кўника бошлаганингда яна хайрлашишга мажбурсан! Циркни қандай ном билан атама, у бари бир сайёрлигича қолаверади. Вагон ҳам, самолёт ҳам, машина ҳам циркнинг соявонли аравасидан ўтаверсин. Қизиқчи ва полвонларнинг тушларига эски воқеалар киради...

Циркка тез-тез бориб турган бўлмайди. Аҳён-аҳёнда борсангиз таассуротларингиз бачканалашиб, хира тортиб қолмайди, қув-

ноқ сайёрага қилган саёҳатингиз ҳаяжони ёрқинлигича туради. Болаликнинг лаззатли туйғуларидан қанчаси юрагингизда сақланиб қолганини билиш учун циркка аҳён-аҳёнда бориб туриш кифоя.

1

Икки қаватли бинолардан ташкил топган кичик шаҳарчада цирк томошалари кўрсатилаётган эди. Карнай-сурнайлар қувноқ марш куйини чалапти, ноғораларнинг гумбури қулоқ пардаларини йиртиб юборгудек янграйди. Қаҳқаҳалар қарсакка қўшилиб кетади. Қизиб кетган машғалалардан атрофга ҳарорат таралади.

Велосипед осмонга сапчиган арғумоқдек тик тургач, масхарабоз бир ғилдиракда уни ҳайдаб кетди. Сўнг ялтироқ қисмлари сочилиб кетиб, велосипеддан ном-нишон ҳам қолмади. Бир ғилдирак ва унга миниб олган одам қолди, холос. Ғилдирак ғилдираб чопар, сакрар, бир тўхтаб, устидаги «чавандоз»ни ирғитиб юборишга уринар, у эса ғилдиракни масхара қилиб куларди.

Томошабинлар ҳам кулишмоқда. Улар иссиқни унутиб, дим ҳавога кўникиб қолишган. Ёнма-ён ўтирган томошабинлар бир-бирларининг тирсақларини сезишмайди ҳам. Улар ҳам масхарабоз билан бирга бир ғилдиракда цирк майдончасининг катта қизил ғилдирагида миниб чопишаётгандек эди... Энг муҳими, улар бир неча соатдан кейин уруш, ҳамма урушлардан ҳам қонлироқ, кутилмаган уруш бошланишини билмас ва билишлари ҳам мумкин эмас эди.

* * *

«Шапито» цирки — бу бозор майдонига ўрнатилган катта чодир. У дағал матодан тикилган. Эски, ёмғирларда қолиб оқарган, тўрт бурчак шаклида, катта ямоқлари бор. Шаҳарда чанг-тўзонли шамол кўтарилганда бу чодир шишиб, титраб, чокларидан йиртилади.

Томошалар давом этаётган пайтда чодир атрофидан айланиб юриб, унинг ҳаётига қулоқ солиш мароқли. Мусиқа янграйди. Олқишлар эшитилади. Чапақлар чалинади. Гўё бу чодир остига бутун шаҳар аҳолиси кириб олгандек шовқин-сурон. Бирданига атрофга сув куйгандек жимлик чўкади. Цирк бўм-бўш бўлиб қолгандай. Демак, кимдир дор арқондан юриб боряпти, ёки бошида уст-устига қўйилган оғир нарсаларни кўтариб турибди, ённки икки учига арқон боғлаб осиб қўйилган темир таёқдан уёқ-буёққа сакраяпти.

Эски чодирда майда-чуйда йиртиқлар сон-саноқсиз. Уни балки

чодирга ёпишиб қолгандек бир қадам ҳам нари кетмайдиган болаларнинг ўзлари тешишгандир. Томошаларни ташқаридан кўрадиган болалар қувончдан сакрашмайди, овозларини ҳам чиқаришмайди, улар ноқулай жойга бекиниб олган мерганларга ўхшашади: бир кўзи берк, иккинчи кўзини қисиб чодир тешигига тикилишган. Ёзилган бармоқлари чодирга ёпишган.

Бу болаларнинг ёнига бориб, елкасига туртсанг ҳам индамай туришаверади. Уларнинг ўй-хаёли чодир ичидая, бу ерда — ташқарида думалоқ боши, кўтарилган елкаси ва қора тирсақларигина қолган, холос.

* * *

Чироқлар ёритиб турган цирк саҳнасининг бир четида фрак кийган семиз эркак пайдо бўлди. Қора, ялтироқ сочи ўртасидан тўғри қилиб парқ очилган ва икки ёққа таралган. Қошлари тўрт бурчак. Икки қават бақбақаси остида капалаксимон бантиги бор. У сакрашга ёки учишга чоғланган кишидек қўлларини орқага чўзиб, сохта товуш билан эълон қилди:

— Зинаида Штерннинг янги ўйини. Денгиз қароқчи кемаси «Блек Близ» деб аталади.

Унинг оғзидан бу сўзлар золдирчадай отилиб чиқди.

Сурнайларнинг ялтироқ оғизлари кўтарилиб, куйнинг узуқ-юлуқ товушлари «Шапито» цирки чодирини тўлдирди.

Майдончада қора елканли денгиз кемаси пайдо бўлди. У майдончадаги қипиқ устидан ўзининг сатин тўлқинларида сузиб борарди. Кемада йўл-йўл матросча кўйлак, кўк шим, қизил этикча кийган кичкина капитан турарди. Белидаги қайишга тўппонча ва ханжар осилган. Мўйлаби ва фескаси унинг қиёфасига қароқчи капитанлар тусини берган.

Денгиз кемаси думалаб, денгизда сузиб боряпти. Кеманинг тумшуғида эса фонус тебраниб турибди.

Конферансьенинг товуши эшитилди:

— Бўрон бошланяпти!

Оркестр шамолнинг увиллагани ва тўлқинларнинг шовиллаганини тасвирлади. Кема чайқала бошлади. Тумшуғи тўлқинларга кўмилиб, думи кўтарилди, сўнг қуйруғи ботиб, тумшуғи кўтарилди.

— Шамолнинг йўналиши ўзгарди!

Энди кема гоҳ ўнг, гоҳ чап ёнига оға бошлади. Капитан эса пинагини бузмай ўтирар, ҳар замонда «ром» деб ёзилган катта шишани оғзига элтарди. Сўнг капитаннинг қўлида учта шундай шиша пайдо бўлиб, у шишаларни осмонга отиб ўйнай бошлади.

— Қароқчи денгиз кемаси «Блек Близ» ҳужумга боряпти!

Капитан шишаларни «денгиз»га ташлаб юбориб, белбоғидан

тўппончаларни олди. Даҳшатли отишмалар авжга миниб, олтингу-
гурт ҳиди анқиди. Кема тўхтаб қолиб, ёнига оға бошлади. Сатин
тўлқинлар пучайиб, ғижимланди. Қора елканлар қипиқ устига
оҳиста тушди.

Капитан ўзини «денгиз»га ташлади. Унга атрофдан қутқазिश
чамбаракларини отишди. У чамбаракларни ушлаб олиб, томоша
кўрсата бошлади. Сўнг уларни улоқтириб юборди. Чамбараклар
ғилдираб, саҳна орқасига ўтиб кетди.

Ноғоралар гумбурлади. Капитан ғарқ бўлган кема олдига бо-
риб, устун, елкан, тўлқинларни четга иргита бошлади. Ва... томо-
шабинларни лол қолдириб, «Блек Близ» қароқчи кемаси филга
айланди. Капитан эса қиз бола экан.

Қарсақлар зарбидан чодир чок-чокидан йиртилиб кетаётган-
дек ларзага келиб, устунлари шиқирлади.

— Қойил! Такрорлансин! Офарин!

Фил қипиқдан туриб, силкинди. Виқор билан даврани айланиб,
хартумига осилган фонусни силкитганча томошабинларнинг ол-
қишига қуллуқ қилди.

Цирк хизматчилари майдонда қолган кема қолдиқларини шо-
ша-пиша йиғиштириб олиб кетдилар. Улардан бири ҳайвон ўрга-
тувчига яқин бориб, қулоғига:

— Қандай саз томоша бўлди...— деди.

Скрипкалар чалина бошлади. Фил ва қиз вальсни ижро эта
бошладилар. Филнинг ҳеч оғирлиги йўқдек, гўё ичига ҳаво тўлди-
рилгандек енгил, равон сузиб боради.

Томошабинлар ўринларидан туриб, чапак чалишар, артистлар-
ни олқишлаб, саҳнадан кетгани қўйишмасди.

...Биринчи оловли зарбанинг бошланишига беш соат қол-
ган эди...

Филни Максим деб аташарди. Баҳайбат, гўштдор, шалпангқу-
лоқ, дўнгпешонали, кўзлари милтиллаган Кулранг-сарғиш териси
жуда кўп ажин ва қат-қат чизиқлар билан қопланган. Яғрини ва
ўркачида киприкдек сийрак тук, жунлар ўсган. Кичик шаҳарчада
филни сақлаш учун панжара-қафас ҳам, унга мос келадиган мол-
хона ҳам топилмади. Шу сабабли уни атрофи девор билан ўрал-
ган нимқоронғи ҳовлига киритиб қўйишди. Орқа оёғига оғир зан-
жирли кишан солишди. Шу сабабли у лангарда турган кемага
ўхшарди.

— Е, Максим, е,— деди Зинаида Штерн охурга тоза терт со-
ларкан.

Фил ништаҳасизгина, эриниб еди. Томошадан кейин унинг ишта-
ҳаси бўғилган эди. Ҳали ҳам ўзига келмаган, оғирлигини у оёғи-
дан бу оёғига ташлаб, оғир хўрсинди. Ўргатувчи уни силаб, яхши
кўрган таоми — бир ҳовуч тузни тутди.

Ҳовли устидан ой сузиб борапти. У жуда ёрқин нур сочаётгани

учун тик қараб бўлмас, қуёшдай кўзни қамаштирарди. Максимнинг гижимланган териси бу нурда қалайдай ялтиллади. Унинг ёнида Зинаида Штерн жуда кичик, нимжон кўринди. Болаларникидек калта кесилган қора сочи пешонасини қоплаб турибди, ҳозир қора кўринаётган катта кўзлари маъюс, ҳайратли боқади. Кенг яноқлари юзини ёқимли кўрсатади. Кичик қўллари билан филнинг қиррадор шалпангқулоқларини қашиб, қайсар болани алдагандек:

— Е, Максим, е,— дерди.

Максим хартумини истар-истамас охурга чўзади.

Ҳовлининг тўрида турган Орлов Зинаида Штерндан кўзини узмасди. Унинг эгнида униформистлар камзули, қўлида иккита чела ва обкаш. Ойнинг сутдек ёғдусида у қизга узоқ тикилиб турди. Қиз уни пайқаб, сўради:

— Орлов, сизмисиз?

У жавоб бермай қизнинг олдига келди. Зинаида қора кўзларини унга тикди:

— Нега сувга бормадингиз?

— Ҳа, бораман,— шошиб қолди Орлов,— боряпман.

Фил Орловга бир қаради-да, индамай терт ея бошлади.

Орлов чиройли эмас. Чуқур кўзлари устидаги қошлари нотекис. Пешонасида учта чуқур ажин тортилган. Ияги калта. Бошининг тепасида сочлари сийраг-у, чаккаларида қалин ўсган. Чакка сочларини кафти билан босиб-босиб қўяди. Соч қанча сийрак бўлса, унинг даҳмазаси шунча кўп бўларкан!

Орлов Зинаида Штернга яқин борди. Кўриниши паришон, обкашининг бир учи ерга судралган.

— Нима бўлди,— сўради қиз,— тинчликми?

— Ҳаммаси жойида,— жавоб берди у,— бу қувурда сув йўқ экан. Ҳозир қудуққа бораман.

Фил оғир нафас олиб, ичидан бир олам ҳаво чиқарди.

Орлов жойидан қимирламай:

— Бугун роппа-роса бир йил тўлди,— деди.

Зинаида Штерн унга ҳайиқиб қараб:

— Наҳотки бир йил бўлди?! Орлов, азизим, сиз энди уйингизга қайтинг. Шунча сарсон-саргардонликлар етар,— деди.

Орлов бошини чайқади. Қиз унинг елкасига қўлини қўйиб, юзига қаради.

— Сиз кеч туғилгансиз. Ҳамма нарсадан воз кечиб, масхарабоз, қизиқчи ёки лўлидай дарбадар тентираб юриш ўтган асрнинг одамларига хос бўлган.

— Мени ҳайдаманг,— деди секин Орлов.— Сиздан ҳеч нарса талаб қилмайман. Моторларни титкилаш ўрнига цирк майдонини супурсам — нима фарқи бор. Бари бир эмасми. Энг муҳими — бу сиз... Ҳеч қанақа ўтган аср керак эмас... Мен сувга кетдим.

Орлов бурилиб, ҳовлидан юриб кетди.

— Максим, уни нима қилай?— сўради Зинаида Штерн филдан. Фил хўрсинди-ю, ҳеч нарса демади.

Сўнг қиз Орлов билан уйқудаги бўм-бўш шаҳарни сайр қилиб, унинг гапларини тинглади. Орлов ниҳоятда кам гап одам бўлса-да, лекин бу тун тинмай сайради. Унинг ҳамма сўзлари тавба-тазарруга ўхшарди.

— Сиз мени тушунмаяпсизми? Майли, мен тушунтиришга ҳаракат қиламан. Одамлар бир-бирлари билан ёнма-ён юриш бахтидан қониқишмайди. Улар ёлғиз меники бўл, менга турмушга чиқ, деб талаб қилишади. Кейин, кўйлагимни ювиб бер, деб бу-юришади... Улар ёнма-ён яшаш катта бахт эканлигини тушунишмайди.

— Орлов,— деб қиз унинг юзига қаради. Қизнинг кўзлари яқинлашиб келаётган тонг шуъласидан кўкимтир нурланди,— одамлар вақт ўтган сайин бир-бирларини яхшироқ тушунадиган бўладилар, мен эса тескариси, кўп вақт ўтган сайин сизни камроқ тушунаётиман. Мен сизни тушунишга қодир эмасман, тушуняпсизми. Сизнинг «ёнма-ён бўлиш» деганингиз хаёлийдай, мавҳум эшитилади... Айтинг-чи, агар мен сизни севиб қолсам нима бўлади?

Қизнинг сўзлари уни гангитиб қўйди. Нима жавоб беришини билмай қолди.

— Агар мен сизни севиб қолсам,— сўзини давом эттирди қиз,— хотинингиз бўлишни истайман, кейин кўйлагингизни ювишни хоҳлайман. Юринг, кўприкка борамиз.

Улар кўприк устида туриб, оқара бошлаган сувга, сув устида ўрлаб турган туманга узоқ тикилдилар.

Шу пайт ҳавода шиддатли товуш гувиллаб, тобора яқинлашиб келаётгани эшитилди.

— Бу нима?— сўради қиз.

— Самолётлар. Ҳаво машқлари ўтказишаётган бўлса керак.

Улар бошларини кўтариб, осмондан самолётларни қидира бошлашди. Гулдурос ғарбдан сузиб келаётган эди... Улар осмонда учиб келаётган бир неча самолётни кўришди. Ғарб осмони ҳали қоронғи, лекин учиб келаётган самолётлар кўзга кўринмаган қўёшнинг шуъласида ялтиллаб кўринарди.

— Чиройли учишяпти,— деди Зина.

— Ҳа, чиройли.

Самолётлар яқинлашиб келар, энди уларнинг товуши еру осмонни тутиб, уйғонаётган тонгнинг ҳамма шарпаларини босиб кетган эди. Самолётлар бир меъёрда текис учиб келишар, уларнинг товушлари ҳам бир текис шиддатли эшитиларди.

Тўсатдан бир самолёт ёнга бурилиб, пастлаб кела бошлади.

У даҳшатли ғувиллаб, шўнғиди. Қиз Орловнинг пинжига тиқилди. Осмон ўпирилиб ерга тушган ва ерни эзиб юбораётгандай бўлди. Бу қутилмаганда шундай тез содир бўлдики, Орлов билан Зина қочишга ҳам, ўзларини ерга ташлашга ҳам улгурмадилар. Улар кўприк панжарасида туришар, Орлов қора сочили бошни қучоқлаб, бағрига босганча ҳимоя қилиб турарди.

Қанотлар бутун осмонни тўсиб, моторнинг увиллаши орасидан кичик болғачанинг темирга тез-тез урилганини эслатувчи овоз эшитилди.

Гулдурос узоқлашиб кетди. Болғачанинг тақиллаши тинди. Орлов қанотлари калта, ғилдираги ваҳший қушникидек узун сариқ самолётга термилиб қолди.

Қиз унинг қўлидан сирганиб тушди. Орлов, қиз кўрқувдан ўзига келди, деб ўйлади. У сариқ самолётдан кўзини узиб пастга қараганда, Зина кўприкнинг кулранг тахталари устида ётарди.

* * *

Орлов қизнинг жасадини кўтарганча, кўприкдан секин тушди. Жасад ҳайрон қоларли даражада енгил эди. Қалта қора сочи чаккасига тушиб, оппоқ пешонаси очилиб қолган. Қўзлари катта очик, ундаги кўк нур сўниб, хира тортган... Зинанинг ҳалокати Орловни шундай талвасага солдики, у нима бўлганини ҳали ҳам билмас, бу фалокат бўлгани йўқ, у туш кўриб, алаҳсираётгандай эди. Бу довдирашдан қутулиш учун вақт керак. Шафқатли муддат керак.

Қадам босган сайин Зинанинг тани оғирлашаётгандек туюлди.

Ҳарбий вазиятдаги ҳалокат оддий ажалдан юқорироқ ҳисобланарди. Шу сабабли Зинани дарёнинг тик қирғоғига, бундан ўн йил муқаддам ёнаётган уйдан болаларни қутқариб чиққан ўт ўчирувчи ва безори билан тўқнашувда ҳалок бўлган милиционерлар билан ёнма-ён дафн этишди.

Дафн маросимига кўп одам йиғилди. Қизнинг ҳаётини хазон қилган ўқ яқинлашиб келаётган улкан офатнинг биринчи даракчиси эканини ҳамма сезиб турарди. Бу ўқ ҳаммага дахлдор. Бугун у Зинанинг жонини олиб кетди. Эрта кимга навбат етади? Эҳтимол, бекиниб олган душман ҳозир сени нишонга олаётгандир. Сенинг юрагинг нишонга тўғри келишинигина кутиб тургандир... Тинч ҳаётнинг мўрт ҳошниялари уруш зарбига дош беролмай, ёрилиб, сина бошлади. Даҳшат эди. Лекин одамлар ўзларини ўққа учмасликка, унга чап беришга тайёрланаётган эдилар.

Урушнинг иккинчи куни эди. Тупроғи нам янги қабр олдида турганлар бу майдон, кичик ўрмон, қирғоқ, сойлик, шаҳар истироҳат боғи, тоғ этаклари, чўққилар, сайҳонлик, бутун атроф минг-

лаб қабрларга тўлиб кетишини, Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун қурбон бўлган ҳар бир жангчи хотирасини оддий ва ғамнок халқ меҳри қуршаб туришини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Гўр қазишди. Бу ҳали ҳеч кимга оқопни эслатмади. Цирк оркестри нота бўйича мотам куйини чалди. Пенсне таққан цирк директори нутқ сўзлади:

— Зинаида Штерн яхши, дилкаш ўртоқ эди. У циркни ёқтирар, совет санъатининг равнақи учун астойдил меҳнат қиларди. Уруш бизнинг орамиздан Зинаида Штернни юлиб кетди. Унинг хотираси бизнинг қалбларимизда сақланиб қолажак. Тинч ёт, қимматли Зина.

Кейин ака-ука Изюмовларнинг каттаси, гимнастикачи Изюмов одамлар орасидан чиқиб, қабр ёнига келди:

— Шундай қилиб, мен... мен Зинани ёшлигидан, кекса Эдуард Штерн уни циркка етаклаб келган даврдан биламан... Шундай қилиб десангиз, бир кун фил унинг бош бармоғини босиб олганда ҳам қизалоқ йиғламаган эди. Шундай қилиб, бир бармоғидан ажралиб қолувди... Лекин у ҳақиқий инсон бўлиб камолга етди... Зарур бўлиб қолганда бизларга қарз бериб турарди... Шундай қилиб, биз уни ҳурмат қилардик, севардик... Яна нима деса-микан?

— Марҳума билан видолашинглар, ўртоқлар!— деди директор.

Одамлар тобутга яқинлашиб, Зинаида пешонасига энгашиб, ҳавони ўпишди. Ажал қизнинг юзини ўзгартирган бўлса-да, лекин хунуклаштирамаган эди, фақат жуда тез қариб, юзида ғам, алам, дард муҳрланиб қолган эди. Ёноқлари туртиб чиқиб, лаблари қимтилган. Қиз ҳалокатга учраган шу бир туннинг ўзида гўё ўн йиллик аламли ҳаётни бошидан ўтказгандек эди...

Орлов кўринмади. У гоёиб бўлганди. Ҳеч ким уни эсламади ҳам. Қимнинг нима иши бор дейсиз у билан? Орлов борми, йўқми — бунинг нима фарқи бор?

У маросим тугаб, ўт ўчирувчи ва милиционер қабри ёнида Зинанинг чимли қабри дўппайганда келди.

У бир ўзи эмас, Максим билан бирга келди. Қабрга бош эгиб, пешонасидаги чуқур ажинларни текисламоқчи бўлгандек кафти билан ҳадеб манглайини ишқалай бошлади. Нарироқдаги фил эса жим турар ва ҳайкалга ўхшарди. Ҳайвон ўргатувчи Зинаида Штернга қўйилган катта бронза ҳайкалга ўхшарди.

— Севгилим менинг... Гўзалим менинг... Сен бари бир менинг ёнимда бўласан... якка-ю ёлғизим...— Орловнинг лаблари пичирлаб, соқоли тикандек ўсган ёноқларидан кўз ёшлари шашқатор оқарди.

Фил унинг кечиккан дил изҳорини жимгина тингларди.

Улар қирғоқдан шомда қайтишди.

Орловга нима бўлди. Озиб-тўзиб, қорайиб кетган. Жағ, ёноқ, иякларини қалин соқол қоплаб, чаккасида сочлари бутадек тик-кайган. Кўзлари қизариб, беморникидек ялтирайди. Бу кўзлар атрофда нима бўлаётганини кўрмас, энди сира қайтариб бўлмайдиган нарса — калта қора соч, кенг яноқ, ҳайрат билан боқувчи маъюс кўзларни қидирарди. Орлов ҳали ҳам машғум воқеага ишонмас, қизнинг келиб қолишини кутарди. Билатуриб, кутарди... Қулоғи остида ҳамон темир болғачаларнинг мих қоқаётгандек овози тариллаб эшитилса-да, кутарди. Орлов ўлимни эмас, адёқсиз, иложсиз айрилиқнинг дард-алам, ҳасратини чекаётган эди.

Қиз ҳаётининг мазмунини ташкил этган нарсалар энди унинг ҳаётидаги асосий мақсадга айланди. У энди циркни, айниқса, ғам-аламинини баҳам кўрувчи жонивор — Максимни ташлаб ҳеч ерга кетолмайди. Филга ҳам бир нарса бўлди. У овқат емай қўйди, тунлари инграгандай товуш чиқарарди. Терисидаги қат ва ажинлар чуқурлашиб, тани букчайиб қолди. Аҳён-аҳёнда занжирни узиб кетишга уринади.

* * *

Урушнинг учинчи куни давом этаётган, одамларнинг ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган бўлса-да, циркда ҳали ҳам фил тақдирини ўйлашарди:

— Максимни нима қиламиз-а? Овқат емай қўйди. Ориқлаб кетяпти жуда...

Цирк директори қора клеёнка қопланган диванда тирсагини тиззаларига тираганча, кафти билан юзини ушлаб ўтирарди. Гўштор юмалоқ юзи силлиқ, қошлари қанотга ўхшайди, кўзойнак қистириб қўйилган қаншари ингичка, оқариб кетгандек оч рангдаги кўзлари катта, пастки лаби олдинга туртиб чиқиб, иягига соябон бўлиб тургандай.

— Филни нима қиламиз-а?

— Мамлакат ичкарисига жўнатиш керак,— деб маслаҳат берди ғамгин оҳангда масхарабоз Комов.

— Вагонга талабнома бердим. Кутинглар, дейишяпти. Ким билди дейсиз, қанча кутишга тўғри келади. Ҳозир эса...

— Гуро билан гаплашиб кўринг,— яна маслаҳат берди Комов,— у итлар билан шуғулланади, балки фил билан ҳам тил топишар.

— Гуро... филни удалай олмас,— деди гулдуреган овозда Бельский. Бу фрак кийиб чиқадиган ўша қора Бельский эди.

— Ҳозир ҳарбий вазият ҳукмрон,— тўнғиллади Комов ҳам,— ҳаракат қилиб кўриш керак.

— Бу фил циркимиздан ҳам қимматроқ туради,— иқрор бўлди директор.— Уни Қилиманджаро этакларидан тутиб олишган. Олтинга сотиб олишган.

Кабинет эшиги гичирлаб очилди. Бўсағада Орлов кўринди. Директор уни бирдан таниёлмади.

— Орлов? Нима ишинг бор?— директор дивандан турди.

— Ҳеч қандай,— деди Орлов бўғиқ товуш билан.— Мен сизга бир илтимос билан келувдим.

— Бир оз кейинроқ кирарсан?

— Майли,— кўнди Орлов.— Мен фил... Максим масаласида...

— Филга нима бўлибди?— кўзойнагининг устидаги қошлари учишга тайёрланиб кўтарилди.

— Филга ҳеч нарса бўлгани йўқ... Мен уни олмоқчийдим...

— Қандай қилиб оласан?— сапчиб тушди Комов.— Шахсий мулкинг қилиб олмоқчимисан?

Орлов афтини буриштирди.

— Бўйнимга олмоқчийдим... парвариш қилишни.

— У уч кундан буён ҳеч нарса емаяпти-ку,— деди директор.

— У мен берган нарсани ейди. Мен уни нон, туз билан боқдим. Уч буханка нон еди.

Директорга жон кирди.

— Орлов, мутахассислигинг нима?

— Механикман.

— Механик?

— Ҳа, моторларни тузатадиган механик.

— Унда филлар билан муомила қилишни қаердан биласан? Бу филнинг қимматбаҳолигини биласанми?

— Ўйлаб кўрганам йўқ...

— Мен ўйлаб кўрганман. У олтинга сотиб олинган. Унга бирон кори-ҳол бўлишидан худо асрасин.

Орлов елкасини учирди. Бу гаплар унинг меъдасига тега бошлаган эди.

— Филдан кўнглингиз тўқ бўлсин, унга ҳеч нарса бўлмайди,— қуруққина жавоб берди Орлов.

— Фақат эсингда бўлсин, маошингни оширолмайман. Ҳаққим йўқ оширишга.

— Тўғри,— деб унинг фикрини маъқуллади масхарабоз,— ҳаққи йўқ.

— Менга оширилган маошнинг кераги ҳам йўқ,— деди Орлов.— Ҳарбий комиссариатга борган эдим, ҳозирча аскарликка ололмаймиз, буйруқ йўқ, дейишди...

У эшикни ёпиб, чиқиб кетгач, Комов эгилиб, директорнинг қулоғига шипшиди:

— Шубҳали шахс. Филни баҳона қилиб қутулиб қолмоқчи.

— Нодир нусха, — деб дўриллади Беленький.
— Хайрият, филнинг ташвишидан қутилдик, — директор енгил нафас олиб, бармоқларининг учи билан қошини силади.

* * *

Томошалар тугади. Цирк конвейери тўхтади. Бўм-бўш бўлиб қолган бозор майдонида эса чодир ҳамон қаққайиб турар, афишадан қизил юзли масхарабоз илгаригидек кулиб турарди... Ногоралар ҳам жим. Катта симчироқлар ўчган. Циркнинг доимий йўлдоши — болалар ҳам кўринмайди.

Цирк оркестри шаҳардан ўтаётган полкка қўшилиб, жангга кетди. Музикачиларни кийинтиришга улгуришмади, уларга қизил юлдузли пилотка беришди, холос. Оддий камзул ва шим кийган музикачилар ака-ука акробатчи Изюмовлар томоша кўрсатганда чаладиган куйни чалиб, сафнинг олдида шаҳардан ўтиб кетишди. Энди бу куйга мослаб жангчилар саф тортиб борардилар...

«Шапито» цирки олдидан ўтаётганда музикачилар жим бўлиб қолишди. Улар қадрдон хонадонлари ва сукунат билан хайрлашдилар.

Бунақа жой бўш қолмайди, одамлар эски чодирни янги, ҳарбий шароитга мослаштирдилар. У ўткинчи қочоқлар тунайиган карвонсаройга айланди. Энсиз курсиларда, қипиқли майдонча ва йўлақларга ҳам одамлар ўрнашиб олишган.

Айрим қочоқлар чодирга сигир ва эчкиларини ҳам эргаштириб киришарди. Моллар майдончада турарди. Шунда, ҳозир ҳайвонларни ўргатувчи узун қамчисини ҳавода ўйнатиб чиқади-ю, томоша бошланиб кетадигандек туюларди. Лекин ўргатувчи кўринмайди.

Циркда аскарлар тунаб қолганда, бу жой аскарларнинг катта ётоқхонасига ўхшаб қолади. Эшик олдида милтиқли посбон туради. Афишадаги қизиқчи эса соқчига оқ тишларини кўрсатиб, кўзини қисаётгандек бўлади.

Уруш цирк қолиб кетган бу шаҳарга кундан-кун яқинлашиб келаётган эди.

Эрталаб чодир бўшаб қоларди. Бу ерда йўл-йўлакай тунаганлар кетишган, бемор ва дармонсизларгина қолишган эди.

Шу кун эрталаб циркда беш киши қолган эди. Қасал қизчаси билан бир аёл ва қариялар. Улар қипиқ устига чўзилиб ухлаш-яптими ёки уйғоқ ётишибдими, билиб бўлмасди. Аёл бемор қизчасини овутади:

— Бир оз ухлаб ол... Қани, кўзларингни юмиб, мизғиб ол-чи...

Шу пайт циркка директор кириб келди. Брезентнинг тешикларидан тушаётган хира ёруғликка кўнниккач, атрофга алаңлаб, баланд товуш билан:

— Гражданлар! Бинони бўшатишларингни сўрайман,— деди. Унга ҳеч ким жавоб бермади. Ухлаб ётганлар кўзларини очишмади, уйғоқлар эса унга аҳамият беришмади.

— Қани, бир оз ухлаб ол-чи...— қизчасини овутади она.

Директор бир оз кутиб турди-да, яна такрорлади:

— Бинони бўшатишларингни сўрайман.

Қариялардан бирови қимирлаб, тирсагини ерга суяганча сўради:

— Нималар деб бақиряпсан? Бино нимага керак бўлиб қолди сенга?

— Уни йўқ қилиш керак,— тушунтирди директор.

— Одамларга бошпана бўлиб турган жойни нимага йўқ қилиш керак экан?— бўш келмади қария ҳам.

— Сиз уни немисларнинг қўлига тушишини истайсизми? Қани, жавоб беринг-чи?— секин сўради директор.— Сиз Олий Бош қўмондоннинг буйруғини эшитмадингизми? Душманга ҳеч нарсани қолдирмасдан, яксон қилиш, йўқотиш керак.

— Бошига урадимиз сенинг бу масхарабозхонангни,— кутилмаганда бир қўли йўқ, малла соқолли эркак зарда билан бақирди.— Сен, яхшиси, бу ерда ётган касалларга сут топиб кел. Отулов ҳам зарур.

— Менинг от-уловим йўқ. Мен — цирк директориман. Агар яхшиликча чиқиб кетмасанглар, ҳайдаб чиқараман.

Малла соқол ўрнидан турди. Унинг кийим-бошига қипиқ ёпишиб қолган эди. Ҳатто соқолларида ҳам қипиқ оқариб турибди.

— Сен немисга зўрлигингни кўрсат,— дўриллаб деди у,— шу гўдак, қарияларга кучинг етдими. Қўлингга милтиқ ол-да, ана уёққа... бор ҳайдагани!

Малла соқолнинг ҳурпайган қоши остидаги кўзлари ялтираб, соғ қолган қўли билан ғарб томонни кўрсатди.

— Эҳтимол немисларни шу ерда кутиб олмоқчидирсиз?— секин сўради директор.

— Кутяпман,— вазмин жавоб берди малла соқолли,— сенда қалар туёғини шиқиллатиб қочиб қолганда олишиш учун уларни шу ерда кутиб тураман.

— Секинроқ, жим бўлинглар, қизим ухлади...— пичирлади она.

Шу куни директор Орловни ҳузурига чақирди.

— Машина бўлмайдими. Охирги поезд жўнаб кетди. Немисларнинг қўлига тушмаслиги учун филни отиб ташла.

Орлов ҳеч нима демади. Милтиқни олди-да, эшик томон юрди.

— Тўхта! Уқларни олмадинг-ку!— Директорнинг кўзойнаги совақ ялтиради.— Иккита ўқдон етадимиз?

— Етади,— Орлов тўнғиллаб, столдан ўқдонни олди.

Ўқдон мойлангани учун қўлга ёпишарди. Орлов ўқларни кис-

сасига солди, милтиқни эса овчилардек учини пастга қилиб елка-
сига осди.

Ҳовлида кутиб турган Максим ганиш қадам товушини эшитиб,
қулоқларини қимирлатди. Бошини буриб қаролмагани учун фил
бутун тани билан Орлов томонга бурилди.

Орлов эса Филга қарамасдан, унинг ёнидан ўтиб кетди.

Кўчада у Комовга дуч келиб қолди. Қизиқчи унинг йўлини
тўсиб, бидирлади:

— Қўлинг билан филга гўр қазий олмайсан. Яхшиси. экска-
ватор сўра.

Қизиқчи филга гўр қазитишади, деб қўрққанди.

Орлов қизиқчини елкаси билан туртиб ўтиб кетди. Кунбўйи
идорама-идора юриб, филга машина ажратишларини илтимос
қилди. Ҳамма жойда унга ҳайратланиб қараб:

— Фил? Қанақа фил? Фил нимага керак? Ҳозир уруш пайти,
немислар шаҳарга яқинлашиб қолишди, бу бўлса филни гапира-
ди-я,— деб ажабланишди.

Орлов бурилиб чиқиб кетар ва бориб бошқа бир идоранинг
эшигини тақиллатарди.

— Мен болалар уйини жўнатиш билан бандман,— бақриша-
ди унга бошқа идорада,— нима, сенинг филнинг деб болаларни
қолдирайми?

Учинчи идорада уни девона деб ўйлаб:

— Ҳамма иш жойида бўлади, хавотир олма. Бор уйингга. Фил-
нинг ташвишини тортма, у ҳақда ўйлама,— дейишади.

— Қандай қилиб фил ҳақида ўйламайман?

— Жуда осон. Ақлингни йиғиштириб ол. Ўзингни дадил тут.
Фил ҳақида ўйламасликка ҳаракат қил.

Орлов жаҳл билан тупуриб, у ердан ҳам чиқиб кетди.

Фил занжирга боғланганча вазмин турибди. Фақат аҳён-аҳён-
да оёқ шарпаларига, товушларга, урушнинг суронларига диққат
билан қулоқ солади.

* * *

Кечқурун директор Орловни яна чақиртирди:

— Сен нима, филни немисларга совға қилмоқчимисан?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега мунча имиллайсан? Бошқа бировга буюрайми
бу ишни?

— Йўқ. Йўқ!

Орловнинг ранги оқариб кетгани қалин қора соқоли остидан
ҳам кўриниб туради.

— Ўзим... Эрталабгача ўзим бир ёқлик қиламан.

— Майли,— деди директор.— Эрталабдан қолдирма. Фақат узоқроққа олиб кет... Одамлар ёнилғини ёқишади. Электр станция, кўприк, институтларни портлатишади-ку. Сен бўлсанг битта филни... Менинг ҳам унга раҳмим келади, лекин ҳозир раҳм-шафқат қиладиган пайт эмас...

Директор кимнингдир гапларини қайтараётгани шундоққина билиниб турарди.

— Хуллас, чакалакзорга олиб бориб йўқот.

— Яхши. Олиб кетаман.

— Эҳтиёт бўл, Орлов! Ҳозир ҳарбий давр эканлигини унутма.

— Унутмайман, албатта,— деб Орлов чиқиб кетди. Ҳар бирига бештадан ўқ жойлаштирилган ўқдон оғир юк бўлиб, киссасини пастга тортарди.

Директор айтганини қилди. Қочоқларни ҳайдаб чиқариб, бир бочка керосин келтирди-да, чодирга қуйиб ёқиб юборди. Олов бир зумда осмонга ўрлади. Чодирнинг бир неча жойи куйиб, синчлари кўриниб қолди. Цирк душман ўқига учган елканли кемадек ёниб, кули кўкка совурилди.

Эълондаги илжайиб турган қизиқчи ҳам гулхан ичида ғойиб бўлди. Ҳавога аччиқ тутун кўтарилди.

3

Орлов занжирни ечиб, филни озод қилди. Кейин Максимнинг елкасига ёпинчиқни ташлаб, икки қоп терт, челақ, жигарранг чамадонни ортди. Улар тонг саҳарда йўлга чиқдилар.

— Кетдик, Максим,— деди Орлов секингина. Фил: «Кетсак кетдик-да!» дегандек бошини қимирлатди.

Кўчада йўловчилар сийрак, борлари ҳам уларга аҳамият беришмади. Ҳамманинг хаёлини даҳшатли ташвиш қамраб олган. Филга қарашга вақтлари ҳам йўқ.

Орлов билан Максим шаҳардан чиқмасдан аввал, қирғоқ томонга бурилиб, устига чим босилган янги қабр олдида тўхташди. Орлов эгилиб, паришонлик билан чимни силади. Қўллари шабнамдан ҳўл бўлди. Фил оғирлигини у оёғидан-бу оёғига ташлаб турарди.

Орлов секингина:

— Алвидо, Зина, биз кетяпмиз,— деди-да, Максимга қаради.

«Филнинг терисидан ўқ ўтмайди. Фақат кўзи билан қулоғи оралиғида нозик жой бор. Шу жойига битта ўқ узсанг тамом». Орлов миясига бу фикр нега келганини тушунолмаб ҳайрон бўлди. Ўқдонлар оғирлик қилиб, юришига халақит берарди. У ўқларни ташлаб юбормоқчи ҳам бўлди-ю, бу фикридан қайтди.

Шаҳардан чиққач, катта йўлда қочоқлар оқимига қўшилди. Отлар, аравалар, сигирлар, болалар аравачалари, қўйлар, юк ма-

шиналари, велосипед, бузоқлар, итлар—минглаб оёқлар, филди раklar, туёқ ва ҳассалар, одамлар товуши, гўдаклар йиғиси, фил диракларнинг гичирлагани ва туёқларнинг шарпаси, излар, сир гирларнинг «мў-мў»си, қўйларнинг ба-баси, ҳар хил рангдаги аралаш-қуралаш кийимлар, чанг қоплаган башаралар — жонли ва жонсиз нарсаларнинг ҳаммаси хавфдан узоқлашиш, бошпана топиб, ҳаётини асраб қолиш ниятида фақат бир томонга — шарққа қараб оқиб борарди.

Ҳеч нарсадан ҳайратланмай қўйган одамлар филни кўриб сира ажабланмадилар. Кимдир бўғиқ товуш билан:

— Фил — йирик ҳайвон,— деди. — Уни немисларга қарши жангга юборса!

Баланд бўйли, ориқ чол ҳам филга қаради:

— Африканинг оддий филларидан-ку.

Сочлари оппоқ кампир эса:

— Э, худойим-э, одамларнинг бошида шунча ғам-ташвишу, бу бўлса филни олиб юрибди,— деб бидирлади.

Аравада ўтирган ориқ, қадди букчайган бола ёнидаги ҳамроҳига тушунтирди:

— Фил немисчада дер элефант, деб аталади.

Немис тили ҳали одамларни унчалик нафратлантормас эди.

Фил олдинга ҳам ўтиб кетмай, орқада ҳам қолмай, қочоқлар билан ёнма-ён бораётган эди. Оғир оёқларини енгил босиб, сигир, от, эчкилар билан баравар юрарди.

Одамлар олиб кетиш мумкин бўлган ҳар хил нарсаларни кўтариб олишган эди. Баъзилари ақлга сиғмайдиган нарсалар эди. Дароз, ориқ чол елкасида Шишкиннинг «Қарағайзорда тонг» номли расмини кўтариб олган. Оғир роми дарз кетган, чилвири чолнинг елкасига ботиб турарди. Лекин чол расмни тақдирига тан берган салбчидек эмас, урушга қарши исён кўтарган жангчидек ушлаб борарди. Чаккаларида тер ялтирар, бўйнидаги томирлари бўртиб чиққан, расмда тасвирланган айиқлар эса тумшуқларини осмонга чўзиб туришарди.

Аравада кетаётган қора рўмолли аёл тувакдаги фикусни бағрига босиб олган. Бу фикус аёлга нимага керак бўлиб қолди экан?

Бошига тўсатдан ташвиш тушган бу одамларнинг ғалати қилиқларини тушуниш мумкин. Улар тинчлик кунларида юракларига яқин бўлиб, одат тусига кириб қолган нарсаларини ташвишли дамларда ҳам асраб, сақлаб қолишга уриндилар. Лаш-луш. Нон. Китоблар. Гуллар. Ҳаммаси зарур туюларди.

Орлов эса филни асраб қолиши керак. Унга ҳеч ким бундай буйруқ бергани йўқ, аксинча, уни отиб ташлашни буюришган. Лекин камгап саҳна ишчиси Орлов Максимнинг тақдирини ўз хоҳишича ҳал қилди. Унинг энг азиз туйғулари ҳозир шу улкан жонивор билан боғлиқ эди. Максим — Зина ҳаётининг бир қисми,

Ўқ ва ёнгишлардан асраб қолиш мумкин бўлган бир бўлаги эди.
Қочоқлар оқими дам олиш учун тўхтаганда, Орлов филга тер беради, челақ кўтариб, қудуққа чопади. Йўлда кўпроқ туриб қолишган кезларда эса филнинг ўзини дарёга етаклаб боради. Максимум сув то қорнига теккунча дарё ўртасига бораверади. Сув ичи олгач, ўзига ва томошага келган болаларга сув сепади.

Сувлоқда Орловнинг ёнига пахталик кийган ўсмир келди.

— У билан ер ҳайдаса бўладими?— сўради у филга ишора қилиб.

— Синаб кўрганим йўқ,— деб жавоб берди Орлов.

Йигитча кўзларини қисиб, Максимга синчков назар ташлади:
— Менимча, ҳайдаса бўлади. Фақат, оғир оёқлари билан шудгорни шиббалаб кетадими, дейман-да. Уни комбайнга қўшиб тракторнинг ўрнига ишлатса ҳам бўлади... Ўзи уни боқишга ҳам бир олам пул кетса керак?

Орлов ёпишиб олдинг-ку, менга, дегандек елкасини қимирлатди-ю:

— Саккиз килограмм терт, ярим пуд нон, пичан, шоли, ўн беш челақ сув,— деди.

— Ўн беш челақ!— йигитчани ҳаммадан ҳам фил ичадиган ўн беш челақ сув ҳайратга солди.— Бунча сувга ҳаммом ёқиб, чўмилса бўлади-ку! Ҳўкизим тўрт челақ сув ичарди. Яхши ҳўкиз эди. Фил қанча туради?

— Жуда қиммат,— деди Орлов жаҳли чиқиб.— Олтин ҳисобида ўн минг сўм.

— Ол-л-тин пулда! Жудаям қиммат экан!— Йигитча бу сўзларни гўё у филни ўз хўжалигида ишлатиш учун сотиб олмоқчи эди-ю, пули етмай доғда қолган одамдай айтди.— Ярим пуд нонни топиш мумкин,— деб ўзича мулоҳаза қилди у яна.— Лекин ўн минг сўм олтин пулни... Бизнинг колхозимиз камқувватроқ.

Шу пайт катта йўл томондан:

— Қани, туринглар! Жўнадик!— деган овоз эшитилди.

Орлов фили билан сафга бориб қўшилишга шошилди.
Йўлда қочоқларга гоҳо-гоҳо ҳарбий қисмлар дуч келиб қоларди. Шунда қочоқлар оқими пайкалларга, четроққа чиқиб, ғарбга бораётган ҳарбийларга йўл бўшатиб беради. Жангчиларнинг назари филга тушди. Бошидаги катта пилоткаси қоши устига тушиб турган, шалпангқулоқ жангчининг думалоқ кўзлари қувончдан яшнаб кетди:

— Уҳ-ҳў, ана буни противогаз деса бўлади!

Бошқа жангчилар ҳам бурилиб қараб, филнинг калласи катта противогазга ўхшашига иқрор бўлдилар. Бу бесўнақай ниқоб остида жуда латофатли, қирра бурунли чеҳра яшириниб олган бўлса-чи?

Бу жангчи яқиндагина жуда шўх бола бўлганлиги афт-ангори-дан шундоққина билиниб турибди. У шу ернинг ўзида брезент тўр-васини очиб, газдан асровчи ниқобини кийиб олди. Кийиб олди-ю, филга ўхшади-қўйди. Энди икки оёқли филча тўрт оёқли фил билан ёнма-ён боришарди.

Эҳтимол бу ёш жангчининг ҳаётидаги охириги ҳазил, охириги шўхлигидир.

Кун пешиндан оққанда Орловнинг ёнига сийрак тишлари тама-ки тутунидан сарғайган, кекирдаги дўппайиб турган паст бўйли деҳқон келди.

— Ҳой, хўжайин, отим йиқилиб қолди... Менга улов керак.

Орлов сариқ тишли эркак филни кўзда тутаётганини аввал ту-шунмади:

— Отинг йиқилиб қолган бўлса менга нима?

— Сенинг... анавинингни аравага қўшаман,— деди деҳқон.

— Бу ҳўкиз ҳам эмас, от ҳам.— Орлов унинг илтимосини қатъий рад қилди.

— Мен ҳозир бошқа отни қаердан топаман? Айт-чи, қаердан? Ҳозир муҳокама қилиб ўтирадиган пайт эмас. Аравага қўш деяп-ман.— Деҳқон Орловга мушт кўтариб келди. Орлов уни туртиб юбориб, ўтиб кетаверди.

— Аравага қўш деяпман!— деҳқон талаб қилди.

— Бор, бор. Отнинг силласини қуритиб, энди филга ёпишяп-санми. Фил учун мен жавобгарман.

— Гражданилар! Бу қандоқ бедодлик-а?— бақирди сариқ тишли. Кекирдаги қармоқ пўкагидек лиқиллаб турарди.— Фил одамдан ҳам азиз бўлдимиз ҳали-а?!

Қочоқлар гапга аралашишди:

— Қоч йўлдан, оёқ остида ўралашма!

— Филингни бериб тура қол!

— Нимага сўраялсан? Аравага шартта қўш. Бўйнига арқон ташла, вассалом.

Орлов елкасидан милтиқни олди. Уқлар эса киссасида. Уқсиз милтиқни нишонга олди.

— Сенга бир бало бўлганми, ўзимизникиларни отасанми? Ни-ма, немисмисан? Қани, айт-чи, немисмисан?

— Аравангга нима бор?— секин сўради Орлов.

— Буюмлар, лаш-луш.

— Лаш-лушингни ташла-да, ҳамма қатори кетавер.

— Ташламайман! Мен ўзимникини ташламайман! Буйруқ берма менга, буларни сен менга ишлаб топиб бермагансан.

— Агар шу латта-лутгалар жонингдан азиз бўлса — шулар билан қолавер.— Орлов пинагини бузмади.— Лекин филни бер-майман. Фил — давлатники.

Сариқ тишли эркак ғазаб билан:

— Лаънатлар бўлсин сенга!— деб сўкинди-да, араваси бяла йўлда қолиб кетди.

Фил бошини чайқаб, бир меъёрда одимлаб борар, тупроқ йўлда қолаётган чанг ва катта, думалоқ изларига қарамас ва кўрмасд Бу изларни орқадан келаётган пояфзал, филдирак, туёқ излар бузиб борарди.

Одамлар Максимга ўрганиб қолишди. Оғир фикрлардан қутулиб маёқни қидиргандай кўзлари билан қидириб топишадилар. У одамларга руҳий осойишталик бахш этиб, ўз-ўзидан оқимнинг карвонбошиси бўлиб қолган эди.

Кечга яқин фил ҳориб, қисқа-қисқа нафас олиб, чангдан қорайиб, лат еган олдинги чап оёғини букиб тўхтаганда, атрофидаги оқим ҳам тинади. Одамлар дам олиш ва тунги оромга ҳозирлик кўрдилар.

Йўлнинг икки томони буғдойзор. Сарғая бошлаган тўқ бошоқлар енгил шабадада тўлғанади. Ҳар бир бошоқ ўзининг юмшоқ думбул донини ҳимоя қилиш учун атрофини тикандек нишлар билан муҳофаза қилиб олган. Дон қаймоқ боғлай бошлаган бир томчи сутга ўхшар, унинг гаъми ҳам сутга ўхшарди. Буғдойзор устида шивир-шивир товушлар тинмайди. Оналар ухлаб ётган болаларини уйғотиб юбормаслик учун шундай пичирлаб гаплашадилар. Бу бағри кенг, сахий далалар ҳам вазину меҳрибонлиги билан оналарга ўхшаб кетарди.

Қочоқлар пайкалга киришга ҳайқииб, йўлда туришарди. Чунки ноннинг муқаддаслиги, ғаллани пайҳон қилиш, бошоқни тўкиш увол эканлиги болаликларидан жон-қонларига сингдирилган... Эртага бу далаларни немис танклари пайҳон қилиб, текислаб юбориши, ғаллазорнинг қадрдон ҳиди қизиган темир ва бадбўй ёнилғи орасида йўқ бўлиб кетишини улар хаёлларига ҳам келтирмайдилар...

Ниҳоят, улар далага қадам қўйишди...

Худди денгизга кираётгандек секин, ҳайқииб, бошоқларни тўкмаслик учун қўллари билан икки ёққа суриб, эҳтиёткорлик билан киришди.

Уруш бора-бора бу одамларнинг ҳам, нон секин-аста қотгандек, дийдасини қотириб юборади. Лекин нон бари бир суви қочса ҳам нон бўлиб қолаверади. У тошга айланмайди. Вақтлар ўтиб... Лекин ҳали бу вақт келгани йўқ. Шу сабабли одамларнинг кўзлари намланди. Улар бу далалар — ҳаётларининг ўзаги эканини тушунишар, шу сабабли ғаллазорга раҳмлари келарди. Бу — уларнинг нонлари. Дунёда инсонга ҳаёт бахш этадиган ва унинг жонини оладиган биргина тангри бор, унинг исми—нон. Шу сабабли ҳам кампирлар Исонинг номини эмас, ноннинг номини айтиб:

— Ғалла... Ризқи-рўзимиз нон...— деб пичирладилар.

Олтин бошоқлар тиззага бош уриб, шивирлар, тўлганиб яна кўтариларди.

Йўлда онасининг қўлида ухлаб келган қизалоқ уйғонди. Уйқули кўзларини катта очиб, киприқларини пирпиратиб, ғаллазор бўйлаб чопиб кетди. Қувониб, бўтакўз гулларини терди. У ғаллазор денгизи тўлқинларида сузиб юргандай кўринарди.

Ғам-ташвишлардан ҳориган Орлов ва фил ғаллазорга энг кейин киришди.

Уруш энди бошланганда одамлар келажак ҳақида жуда оз ўйлашган. Чунки келажак жуда узоқ ва мавҳум кўринган уларнинг хаёлида. Уқ ва тўплар ҳар қадамда одамларни ва улар билан бирга келажакни қираётган бир пайтда ҳамма жонини сақлаб қолиш билан овора. Эсон-омон қолсанг — шу келажак бўлади. Шу сабабли осойишта ўтган ҳар бир кун ёқимли ва бахтли туюлади. Осойишта даврга қайтишдан ҳам каттароқ орзу бўладими?

Юмшоқ бугдой поялари устида ётган Орлов ўтмишини бир-бир эслади. Шаҳарларига цирк борган кун ёдида. У циркни ёқтирмас, шу сабабли бормасди ҳам. Уша кунни ҳам у ерга тасодифан кириб қолди. Ёмғир шаррос қўйиб турар, яқин атрофда «Шапито» циркидан бошқа пана жой йўқ. Одамлар томоша кўриш учун цирк чодирига югуришарди. Уларга қўшилиб Орлов ҳам циркка югурди. У ерда ёмғир ўтиб кетишини кутиб турмоқчи бўлди.

Хўл камзули куракларига ёпишиб қолган. Орлов уни баданидан кўчириш учун елкаларини қимирлатади. Камзул ширачлангандай, ажралмайди. Орлов саҳнага тикилиб турганда ҳам хаёли курагига ёпишиб қолган камзулда эди. Кимдир ижирганиб, қулоғига:

— Тек ўтирсангиз-чи! — деб қичқирди.

Орлов энди қимирламай ўтирар, бу томошохонадан қандай чиқиб кетиш йўлини ўйларди. Циркхона иссиқ, хўл кийимлардан чиқётган буг нафасни бўғарди.

Музиканинг шовқини остида Орлов, ёмғир тиндимикан деб ташқарига қулоқ тутди. Циркдаги музика чодир томига тушаётган томчилар шовқинини босиб кетолмаган эди.

Кейин доира шаклидаги саҳнага Зинаида Штерн фили билан чиқиб келди. Ҳаммаси тугаб, яна бошқатдан бошланди. Дастлаб Зинаида аҳамият бермади, филнинг ўйинларини томоша қилди. Фил унга ёқиб қолди.

Нималарни қилмади бу фил! Яшил чимзорда ўйнаётган боладек у ёнидан-бу ёнига ағдарилиб ётди. Кейин орқа оёқларида, сўнг олдинги оёқларида юрди. Ундан кейин ўргатувчисини хартуми билан ўраб кўтариб, ўз елкасига ўтқазиб қўйди... Ўргатувчи Зинаида Штерн ўғил боладек калта қора сочли, ёноқлари кенг юзли нозиккина қиз экан. Катта кўзлари кўм-кўк.

Орлов дардан фориғ бўлган кишидек донг қотиб ухлади. Эҳтимол бу летаргик уйқунинг бир туридир. Қисқа муддатли летаргик уйқу... Ҳозир Орловни туртсангиз ҳам, устидан совуқ сув қуйсангиз ҳам — бари бир уйғонмайди.

У ухлаб, тушида ҳаётининг икир-чикирларигача батафсил кўрдди. Ухлаётгани йўқ, балки ҳаётини қайтадан яшаётгандай эди.

Энг қизиғи у уйғонганда содир бўлди.

Тонг отган. Қочоқлар буғдойзорда давра олиб ўтиришибди. Чеккароқдагилар тик туришибди. Уртадаги «саҳна»да фил ўйин кўрсатапти.

У орқа оёғида юрганча хартумини силкитар, томошабинлар унинг ҳар бир ҳаракатини қарсақлар билан олқишлашарди. Болалар ҳам, катталар ҳам, ҳатто чол, кампирлар ҳам чапак чалишарди. Орлов ўзини қадрдон «Шапито» циркига бориб қолгандек ҳис этди. Ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмагандай. Фақат қаттиқ шамол эсиб, цирк чодирини учириб кетган-у, томошалар очиқ майдонда, чайласиз кўрсатилаётгандай эди.

Фил олдинги оёқларида юриб боряпти. Танаси оғир, мувозанатни сақлаш қийин. Шундай бўлса-да, фил бошоқларни босиб, икки оёқлаб боряпти. Одамлар нафасларини ичларига ютиб, унинг ҳар бир одимини кузатадилар.

Орлов қочоқларга кўз югуртириб, уларни танимай қолди. Бу чеҳраларда аввалги ҳорғинлик, ташвиш, ғам-аламлардан асар ҳам қолмаганди! Кўзлар яшнаб кетган, юзларда болаларга хос содда, беғубор табассум.

Эҳтимол, ҳеч қандай уруш ҳам бўлмаётгандир? Одамлар борзор ёки сайлга боришаётган, ёхуд бир жойдан иккинчи бир жойга кўчишаётгандир. Зина ҳам ҳаёт. Фақат негандир кўринмаяпти! Лекин у яқин жойдан филга буйруқ бериб тургани аниқ:

— Бале! Ап! Балле... Ап...

Фил унинг иродасига бўйсуниб, айтганларини бажаряпти.

Фил рақсга тушиб кетди. Майдончани шиббалаб, чапдан-ўнгга вазмин айланади. Оёғи остидаги хас-чўп, сомонлар эзилиб, цирк саҳнасидаги қипиққа ўхшаб қолади.

Одамлар чапак чалишади, кулишади, филни мақташади... Фақат циркнинг тепасини шамол учириб кетган... Йўқ, шамол учириб кетгани йўқ, уни директор керосин қуйиб, ёқиб юборган...

4

Сафарда янги кун бошланди. Максимнинг яна икки марта беришга етадиган терти қолганди. Орлов, терт тамом бўлса, Максимни нима билан боқаман, деб ташвишланиб қолди.

Тонгдаги воқеадан кейин Орловнинг бу оқкўнгил ва содда филга меҳри яна ортди. Максим нега томоша кўрсатдидикин? Эҳтимол, атрофда ўтирган кишиларни томошабинлар деб ўйлаб, циркдаги одати бўйича ўйинларини намойиш этгандир? Ёки, ғам, ташвиш босган одамларни бир оз овутиш, кўнглини кўтариш учун шундоқ қилдимикан? Ёки Зинани қўмсаб, аламига чидай олмаганидан ўйин кўрсатдимикан?

Орлов охири йўқ йўлдан борар, қулоғига филнинг оғир нафас олиши эшитилиб турарди. Бошини кўтариб, унинг ташвишли кўзларини кўрарди.

Фил ҳориган. У саҳнадаги юмшоқ қипиқлар устида юриб ўрганган, бу йўл оғир, тош, қаттиқ кесақлар юмшоқ оёғига қаттиқ ботарди. Олдинги чап оёғи жароҳатланган, уни тақалаб ҳам бўлмайтиди... қоплама солиш ҳам мумкин эмас... Максим юролмай, жойида тўхтаб қолса нима бўлади?

Иссиқ. Нафас олиш қийин. Бошингни тиззага қўйиб қулоқ солсанг, оёқларингнинг симёғочдек ғувиллагани эшитилади. Лекин ҳеч ким тўхтамайди. Кампирларнинг чанг босган, узун этаклари йўлда қора тўлқиндай ҳилпираб боради. Бу кампирлар хавф-хатарни ҳаммадан ҳам аниқ, тез сезишади. Ҳали уйларига ўт тушмасданоқ улар бонг уришган. Улар хавф-хатарни юраклари билан сезишлари ҳамона қариликларини, касалликларини унутиб, оёққа туришган, уй-жойларини, неча йиллаб йиққан мол-мулкларини ташлаб, хавфли, қаёққа олиб бориши мавҳум бўлган йўлга отланишган... Келажакни олдиндан кўрадиган кароматли кампирлар булар...

* * *

Тушга яқин йўловчиларни машиналар қувиб ўта бошлади. Улар қочоқларни кўполлик билан йўл четига ўтишга мажбур этиб, чанг-тўзон кўтариб, шарққа шошиб кетишмоқда. Пиёдалар чангга кўникиб қолишгани учун бунга аҳамият ҳам беришмайди. Лекин машиналарнинг гувиллаши уларда поезддан қолиб кетган кишида бўладиган маънос туйғу уйғотади.

Машиналардан бири филнинг ёнида тўхтади. Зинасидан ҳарбий киши сакраб тушди. Яшил кийим ёқасида қизил белги ва ҳарбий таъминот қўшинларида хизмат қилишини билдирувчи ялтироқ ҳалқача бор. Қаншарига кўзойнак қўндирилган. У хром этигини ғижирлатиб, қўлидаги ясси сариқ сумкасини силкитиб келди. Мовут гимнастёркада исиб кетган эди. Филнинг атрофидан айланиб, Орлов билан ёнма-ён юрди:

— Орлов!

Орлов цирк директорини таниди. Кўзойнагининг қуёш нурларида совуқ ялтираганидан дарров таниди.

— Ассалом,— деди Орлов.

— Сен ўзбошимчалик қилиб, менинг буйруғимни бажармабсан-да?— сўради директор совуқ оҳангда.— Майли, бу тўғрида кейин гаплашамиз. Ҳозир менга бир нарсани айт: фил гўштини еса бўладими?

Орлов елкасини қисди.

— Африкадаги айрим қабилалар ейишади, дейишади. Қоқ қилиб, кейин майдалаб кесишаркан...

— Қандай таом тайёрлашни ошпазларнинг ўзлари билишади. Мен одамларни боқишим керак.

— Бу гапларнинг филга нима даҳли бор?

— Филни гўштга сўйиш мумкин.

Орлов хавотирланиб, пешонасидаги учта ажини қизарди.

— Мен филни Марказий ҳайвонот боғига топширишим керак.

Собиқ директорнинг кўзойнаги яна ялтираб кетди.

— Қанақа Марказ қолди ҳозир? Ҳозир уруш пайти. Уруш ҳамма нарсани... шу жумладан филни ҳам чиқимга чиқариб юбораверади... Хулласи калом, агар мен кечгача бошқа мол тополмасам, филни сўйдирамиз... Шунга ҳозирлик кўриб тур.

Шишқин чизган манзарани кўтариб олган чол уларга яқинлашди. Каноп елкасини оғритгани учун энди у ромни елкасига кўтидай қўйиб олган эди. У ўзига-ўзи гапираётгандай минғирлади:

— Қийин бўлади, ҳамма нарсани чиқимга чиқариб юборавериса жуда қийин бўлади. Бу ҳолда...

Собиқ цирк директори чолга:

— Сафсатагизни бас қилинг,— деди-да, машинаси томон кетди.

Орлов йўлида давом этарди. Енидаги фил унга дадиллик бахш этади. Вазмин қадамлар. Шамол эгандек нафас олиши. Елкасига тегиб турган хартум. Ҳатто сояси ҳам улкан, барқарор. Булутнинг соясидек уни қуёшдан муҳофаза қилиб боради.

Орлов директорни, унинг совуқ ялтираган бежирим кўзойнақларини ўйламай деса ҳам, бари бир у кўз олдида пайдо бўлаверади: «Уруш ҳамма нарсани чиқимга чиқариб юбораверади». Бу сўзлар ўқ ва снаряд парчасидан ҳам, шарққа қараб чўзилиб кетган сермашаққат йўлдан ҳам даҳшатлироқ эди. Бу сўзлар ўқдек қўл ёки чаккани, кўкракни эмас, жонли қайноқ туйғуларни, ҳаёт жозибасини, инсонни инсон қилиб юрган муқаддас ва мангу орзу, туйғуларни мўлжалга олиб, яксон қиларди.

Цирк директори ғалати, жуда даҳшатли бир томоша кўрсатиш учун бу ҳарбий кийимни кийиб олгандай кўринди Орловга. Бу кийим унга қизиқчи Комовнинг лаш-лушлари ёки Беленькийнинг фракидек ярашмаган, ноўхшов. Бу филоф билан директор ниманидир яширмоқчи, одамларнинг кўзини бўямоқчи, алдамоқчи бўлади-ю, лекин совуқ кўзойнаги унинг кимлигини, афт-башарасини

аниқ кўрсатиб турибди. У—Троян оти. Бу қирчанғи от юракларни вайрон этиб, олмосларни кукунга айлантириб, қадрдон тупроғимизни туёқлари билан тўзитаб юборади.

Кунботар пайтида одамлар филнинг йўқолганини пайқаб қолишди. Бировлар, орқада қолиб кетгандир, дейишди, бошқалар — сувлоқдан қайтиб келмади, дейишди. Яна бошқа бировлар — кушонага ҳайдаб кетишди, дейишди.

— Яхши фил эди, — раҳмлари келди одамларнинг.

Аравада кетаётган бола немисча турлади:

— Дер элефант, ден элефант, дем элефант.

Филни одамлар бугун ёнларида юриб келгандай эмас, балки қачонлардир ҳамроҳ бўлгандек эсладилар.

Максим эса ҳозир ҳам Орловга ҳамроҳ бўлиб бораётган эди. Улар одамларнинг йўлда тўхтаб, ўзлари билан ўзлари овора бўлиб туришганидан фойдаланиб, уларнинг кўзини шамғалат қилиб, чакалакзорга бурилишди. Сўнг, чакалакзордан ўрмонга киришди. Дарахтларнинг тана ва шохлари йўлни тўсиб қўйди, одамларнинг товушлари ҳам эшитилмай қолди.

«Тушингни сувга айт, директор, — деди Орлов жаҳл билан. — Ҳа, оласан, сенга Максимни бериб қўяман. Сен ҳали бундай каттани... чиқимга чиқариб юборишга ёшлик қиласан...»

Четдан қараган кишига Орловнинг вазоҳати бузуқ кўринади: қора соқоли юзини тикандай қоплаб олган, сочлари чаккаларига тушган, костюм-шими чангга ботган, елкасида миятиқ. Ўлжасини узоқ қувиб, сарсону саргардон бўлган ва ниҳоят овини қўлга туширган овчига ўхшайди. Ана, ови — оддий африка фили ҳам унга бўйсуниб эргашиб борапти.

Нозик-ниҳол шохлар ерга эгилиб, яна қаддини кўтаради.

Ўрмон ҳавоси нам. Шохларнинг шитир-шитири эшитилади. Дарахт таналари қотиб қолган. Қушларнинг хониши. Тукли ариларнинг гингиллаши. Тик жарлик ва тепаликлар. Кичик сойлардаги кўлчалар. Бу манзара филга ғалати таъсир қилди. У ўзини ёшига номуносиб тетик, эркин ва қувноқ сизди. Хартуми билан ёнғоқ новдасини узиб олиб, пашша, чивинларни ҳайдаш баҳонасида бир неча бор Орловни хивичлади. Сўнг унга сув сепди. Орлов ҳаддан ошган дўстига танбех бериб жавради. Фил атрофидаги яшилликдан завқланиб, гоҳ олдинга чошиб кетар, гоҳ бир жойда узоқ туриб қолиб, товушларга қулоқ солаётгандай бўларди.

Бу рус ўрмонида Максим ўзини қадрдон маконида ҳис этиб, узоқ Килиманджардаги болалик йилларини эслади. У онасини эмиб юрган кичкина филча эди. Энг ишончли қалқон—онасининг оёқлари орасида турар, гоҳ онасини ваҳимада қолдириб, қочиб кетарди.

Ташвишда қолган фил хавф-хатарсиз болалигини эслаб, бир оз ором олди.

Орлов ҳам онаси билан энг охирги марта ўрмонда бўлганини эслади. Йирик-йирик шудринг қўнган мева теришган эди. Ўрмон ёқасида ўткир ҳидли бангидевона ўсган. Унинг ҳидидан онасининг боши айланиб, оғрирди. Ўрмондаги гиёҳларнинг ҳидидан унинг боши тез-тез оғриб турарди. Онаси эса буни тан олмай, менинг бошим турмуш ташвишларидан оғрийди, дерди.

Орлов цирк саҳнасида Зинаида Штеррни кўриб, у билан ён-ма-ён яшаш — ҳаётидаги катта бахт бўлишини сезгач, уйга бориб ҳамма гапни онасига айтган эди. Онаси бошини чайқади, уни бу фикрдан қайтармоқчи бўлди:

— Бу нима қилиқ? Ишингни ташлаб, циркка эргашиб кетасанми? Нима қиласан у ерда? Шарларни отиб, бошинг билан юрасанми?

— Нима иш қилишимнинг аҳамияти йўқ,— деди Орлов онасига.— Энг муҳими... энг муҳими, унга яқин бўламан.

— Шу ҳам турмуш бўлдими? Бахтиқаролик-ку бу.

— Мен учун яхши. Яхшиликча менга оқ йўл тилаб, фотиҳа беринг.

Она унга рухсат берди.

5

Кейин ўрмонда момақалди роқ гулдираб, совуқ, кучли жала куйди. Орлов билан филнинг хотиралари бўлинди.

Фил ҳайдовчи ва Максим дарё қирғоғига чиқишганда атрофга қоронғулик чўкканди. Еғоч кўприк бузиб ташланган, гуриллаб ёнарди. Тутаб ёнаётган гўлалар вишиллаб сувга тушарди.

Узоқда отилаётган тўпларнинг гумбури сой устида эшитиларди. Фил тўхтаб, қулоқларини хавотирланиб кўтарди. Орлов ҳам бу товушларга қулоқ солди. Бу гумбур-гумбур гоҳ тинар, гоҳ акс садо бериб, узоқ-узоқлардан келарди. Сўнг нафасини ростлаб олгандек яна янги куч билан гумбурларди. На момақалди роқ, на ноғора товушига ўхшайдиган бу садо юракни ларзага солар, бошни айлантирарди.

Бу жангнинг шовқин-сурони эди.

Кўприкнинг қуйисидаги кечувдан тўпчилар ўтишяпти. Тўпзамбаракларини солларга ортишган. Дарё кичик, шу сабабли соллар нариги қирғоққа тез ўтиб олишяпти. Лекин қирғоқ лой, балчиқли. Шу сабабли шатакчи машиналарнинг филдираклари лойга ботиб, вағиллар, кучанар, охири ўзлари ҳам устидаги юки билан балчиққа ботиб қолишарди.

Тўпчиларнинг бақириб-чақирганлари, сўкнишганлари эшитилиб турибди. Улар бир-бирларига маслаҳат беришар, бақириб уришар, машиналарни елкалари билан итаришар, лекин филдираклар ботқоққа илдиз отгандек жойидан силжимасди.

Орлов Максимни бир чеккада қолдириб, ўзи кечувга яқин борди. Тўпчиларга мурожаат қилди:

— Йигитлар, мен филни у қирғоққа ўтказишим керак эди.

Йўғон гавдали старшина Орловга қаҳр билан қараб, йўғон товушда бақирди:

— Фил-милнинг билан бу ердан гумдон бўл!

— Қанақа фил? Қаерда у?— қизиқиб қолишди солдагилар.

— Африкадан фил келибди!

— Жиминглар! Ҳозир гап сотадиган пайт эмас! Эҳтиёт бўлинглар, сол оғиб кетяпти. Қуролларни чўктириб юборасизлар, солни тўғриланглар.

— Фил қани? Ҳой, қирғоқда турган, филнинг қани?

Филнинг хабари нариги қирғоққа ҳам етиб борди. Аскарларнинг чеҳраси бир оз очилиб, ғайратларига-ғайрат қўшилди. Фил аския ва учирикларга баҳона бўлди.

Қийимига лой сачраган майор бақирди:

— Фил деясанми, чиндан ҳам филнинг борми?

— Ҳа, филим бор, ўртоқ майор!

— Қани, буёққа ҳайдаб кел-чи.

Орлов нима қилишини ўйлаб улгурмасданоқ қирғоқда сол ва этиги лойга ботган аскар уни кутиб турарди. Аскар этигини лойдан зўрга узиб олиб, йўл-йўлакай бақирарди:

— Тезроқ солга чиқинглар! Майор филни сол билан кечувдан ўтказинглар, деди.

Фил ғадир-будир ғўла устида турар, сол совуқ сувда сузиб борарди. Тўлқинлар солга урилиб, филни олиб кетмоқчи бўлгандай тўлғонади, кўпиради. Фил эса вазмин, мустақкам турибди. Тезроқ у қирғоққа етиб, омонатдан қутулиш учун лангарчўпни жонжаҳди билан ишлатаётган аскарлар «йўловчи»га хавотирланиб кўз қирларини ташлаб қўйишади. Фил хартумини Орловнинг елкасига қўйган. Қоронғида майорнинг товуши эшитилди:

— Фил ҳайдовчи қаерда?

— Шу ердан.

— Фамилиянг?

— Орлов.

— Гап бундоқ, ўртоқ Орлов, бизга ёрдам керак... тўпларимиз ботиб қолди.

— Қандай бўларкин,— деди Орлов— Филнинг оёғи лат еган.

— Ҳозир соғ оёқли қолмаган,— тўнғиллади майор.— Айтгандай, Доро Искандар Зулқарнайнга қарши жанг қилганда филлардан фойдаланган.

— Бу фил ҳарбий юришларга ҳам, ишга ҳам ўргатилмаган.

Бу циркнинг фили.

— Бўлмаса мен қаердан топаман ҳозир ишга ўргатилган фил-

ларни!— Майорнинг жаҳли чиқиб кетди.— Нимага қараб туриб-санлар, ишланглар!

Орлов шошмади. Олдин ләйга ботиб ётган замбаракларга қаради, сўнг филга ўгирилиб, секин деди:

— Пўлат симли арқон керак.

Симдан тўқилган арқонни тез топиб келиб, тўпларнинг лафётига боғлашди. Иккинчи учини ҳалқа қилиб, филнинг бўйнига илдиришди. Орлов буйруқ берди:

— Максим, олдинга!

Фил бир қадам босди. Замбарак силжиб, титради. Филнинг оёғи тойиб кетиб, тиззалаб ўтириб қолди. Ўрнидан туриб, яна арқонга суянди. Пўлат арқон чўзилиб, дингирлади. Максим ҳаводан бирон суянчиқ топмоқчи бўлгандек хартумини куч билан чўзди.

— Максим, азизим, олдинга, олдинга юр!

Бу сўзлар буйруқ эмас, илтимос, илтижодай эшитилди! Фил бирдан олдинга юлқинди. Оғир тўп сакраб, унга эргашиб кетди. Фил қияликда оёғи билан зинача ясаб, яна олға интилди. Тўп қирғоққа чиққач олдингидай судралмай, филнинг ортидан филдираб борарди.

Аскарлардан бирови қийқирди:

— Яша, паҳлавон фил!

— Яна учта замбарак бор,— деди майор.

Фил унинг гапини тушунгандай, индамай иккинчи замбаракни лойдан олиб чиқиш учун кетди.

— Йўлда мадори қуриган,— деб тушунтирди Орлов майорга.— Бунинг устига оч ҳам.

— Замбаракларни чиқариб бўлсин, кейин тўйғизамиз,— ваъда берди майор.

Бир соатлардан кейин тўрт замбаракнинг ҳаммаси қаттиқ ерга олиб чиқилди. Танаси лой билан «совут»ланган фил совуқ ёмғир томчилари остида оғир нафас олиб турибди.

Тўпчилар бўлинмаси кетди. Филни тўйғизишни ваъда қилишди-ю, ишлари битгач ўнатишди.

Орловнинг ёнида ёшгина лейтенант қолди. Қўйлак ва пилоткаси жиққа ҳўл, азойи-бадани безгак тутгандек титрайди.

— Бизни кечиринг,— деди у Орловга.— Жуда қийналдик. Учта замбарагимиз танк остида қолиб кетди. Бир бўлинмадан эса ёлғиз бир замбарак ва беш аскар қолди. Бизга ёрдам беринг... Бизнинг тўпимиз енгилгина — қирқ беш сантиметрли... Лекин аскарларимиз жуда ҳолдан тойишган.

— Бу ҳам ҳолдан тойган,— деб Орлов Максимни кўрсатди.

Шу пайт уларнинг олдига қиррабурунли аскар келди.

— Ўртоқ лейтенант,— шошмасдан гапирди у.— Замбаракнинг нишонга олиш асбоби синган. Снарядлар тамом бўлган. Бу тўпни... ташлаб кетсакмикан.

— Йўқ,— деди лейтенант қатъий,— бу бизнинг қурол-аслаҳамиз, усиз биз аскар бўлмай қоламиз.

Қиррабурунли:

— Биз ҳозир ҳам аскарга ўхшамаймиз,— деб вайсади-да, кетди.

Лейтенантнинг тишлари такилларди. Ўзини-ўзи иситмоқчи бўлиб, елкаларини қучоқлади.

— Майли, ҳаракат қилиб кўрамиз,— деди Орлов.

Орловнинг илтимосига қарамай Максим анча вақт ўрnidан қимирламади, лат еган оёғини букиб тураверди. Орлов энди унинг юришидан умидини узганда, фил қирғоқ томон юриди. Лекин секин, охириги кучини беҳудага сарфлашни истамагандек жуда секин юриди.

Танкка қарши ишлатиладиган энгил тўпни у бир уринишдаёқ энгил тортиб чиқарди. Худди илгаридан шу иш билан шуғулланиб юргандек, кўтариб олди. Аскарлар унинг изидан, Орлов билан лейтенант эса бир оз орқароқда боришди.

— Энг алам қиладиган жойи шундаки,— деб зорланди Орловга лейтенант,— бизнинг снарядларимиз зирҳни тешиб ўтолмайди. Бронга тегиб сакраб кетади. Бунақа тешиб ўтиш учун бошқа калибрдаги тез учар снаряд керак... Ён томонидан, биқинидан бензин бақини мўлжалга ололсак-ку яхши, ёндиради... Танк рўпара-рўпара келаётганда эса чорасиз қоламиз. Майли, зарари йўқ, бунинг ҳам бир иложи топилар. Энг муҳими — иложини топишда.

— Қаловини топса қор ҳам ёнади,— деди Орлов.

Дарё кўринмай қолди. Олдиндаги тепалик ёнида қишлоқ кўринди. Ёмғир ҳамон тинмай ёғар, жангнинг шовқини ҳам эшитилиб турарди.

— Йигитларга раҳмим келади. Эрталаб юришувди, энди эса улар йўқ.

Бу манзара жуда ғалати бўлса керак: танкка қарши ишлатиладиган тўпни кўтариб кетаётган фил. Соқоллари ўсиб, кийим-кечаги шалаббо бўлган беш аскар. Улар лойга шундай беланганки, ҳозиргина кулол устахонасидан чиққанга ўхшашади. Ҳаммаси ҳолдан тойган, зўрға одимлашади. Атрофни тун қоронғилиги қоплаб олгани учун уларнинг ҳеч бири кўринмайди. Фақат этикларнинг лойдан шўллилаб суғурилиши, филнинг харсиллаб нафас олиши, лейтенант тишларининг такиллаши эшитилади.

Шу аҳволда улар қишлоққа етиб боришди. Бутун қишлоқда фақат биргина хонадонда чироқ ёниб турарди. Ўша уйнинг деразаси ёнида тўхташди.

Лейтенант: «Қўтиб турунглар!» деди-да, уй томон кетди. Остонага қоқилиб, йиқилишига сал қолди. Уйга кириб, эшикни бекитди.

Бошқалар унинг қайтиб келишини жимгина кутдилар.

Лейтенант тез қайтиб келди.

— Келишиб олдик. Бизни тунагани қўйишади,— қалтираётганидан сўзлари сочилиб кетаётгандай туюлди.— Кираверинглар. Бир киши тўп олдида соқчи бўлиб қолади.

Лейтенант жим бўлиб қолди. У аскарлардан кимни биринчи сменада соқчиликка қолдиришни ўйлаётган бўлса керак.

— Мен тура қолай...— деди Орлов,— навбатда.

Орловнинг таклифи ҳаммага ҳам хуш ёқди-ю, лекин лейтенант кўнмади.

— Мумкин эмас... Ҳарбий бўлмаган одамга мумкин эмас.

— Нима фарқи бор...— деди Орлов.

— Сиз ҳам роса чарчадингиз,— лейтенант қалтироғини босишга уринди.— Ревчук!

Қоронғиликдан:

— Мен!— деган товуш эшитилди.

— Биринчи сменада сен турасан. Кейин Соловьев туради. Тушундингми?

— Тушундим... Филни нима қиламиз?

— У юввош,— деди филбон.— У билан соқчиликда туриш яхши. Бирон кимса ёки жондор шамол эсиб турган томондан яқинлашолмайди. Уйқусида ҳам аскардай хушёр туради.

— Оғир нафас оляпти-ку,— хавотирланди Ревчук.— Тўсатдан ўлиб қолса-чи.

— У ҳориган. Тузалиб қолади... Ҳозир ҳамма чарчаган.

— Кетдик!— буйруқ берди лейтенант.

Уйда узун юзли, қора кўзлари ич-ичига ботиб кетган аёл, ўн ёшлар чамасидаги бола бор эди.

Уй бекаси меҳмонларнинг келганига севинмади ҳам, норизо ҳам бўлмади. Индамай боши билан стол атрофидаги курсиларга ўтиринглар, деб ишора қилди-да, иссиқ печда турган нарсаларни ола бошлади. Картошкали чўян декча, қайнатилган сут солинган хурмача, жавондан қизариб пишган нон олди. Йирик туз ҳам қўйди. Дастурхон тузаб бўлгач, уй бекаси:

— Ўзларингнинг паекларинг ҳам бордир?— сўради.

— Бизнинг ҳеч вақомиз йўқ,— деди аскарлардан бири.

— Биз қисмимиздан узилиб қолдик,— аёлга тушунтирди лейтенант,— бўлинмамизни танклар мажақлаб юборди. Биз қисмимиздан ажралиб қолдик.

Лейтенант бу сўзларни улушлари йўқлиги учун аёлдан узр сўраётгандек айтди.

Шундан кейин аёл столга бир бўлак оппоқ чўчқа ёғи қўйди.

— Бор-йўғи шу,— деди.— Баҳам кўринглар.

Шифтда керосин чироқ ёниб турарди.

Аскарларнинг эғнидаги лой қуриб, сарғиш пўстлоққа ўхшаб

қолди. Аскарлар эса дастурхондан бошларини кўтармай овқатларди.

Бека ташқарига чиқиб, ҳовлиқиб қайтиб кирди. Ранги ўчган, кафти билан оғзини бекитган.

— Анови нима... қанақа махлуқ?

Лейтенант қувонч билан:

— Махлуқ эмас, фил у,— деди

Аёл ҳайратдан анграйиб қолди:

— Энди филлар билан жангга киришяптими?

— Ҳа,— деди қиррабурунли,— яқинда сигирларни ҳам жангга солишади. Кейин эчкиларни. Ундан кейин чўчқачаларни.

— Бас қил!— буюрди лейтенант.

Ҳамма картошка, чўчқа ёғи, нон ейиш билан машғул бўлди. Индамай овқатланганлари сари баданларига мадор кириб, ўзларига кела бошлади.

Бека Максимдан қўрққан экан. Ҳали ҳам фил уйга бостириб кириб келмасмикин, деган хавотирда эшикка қараб қўяди. Бола учун эса томоша иштиёқи қўрқувдан ҳам зўрроқ. У ҳар замонда ташқарига чопиб чиқиб, етти ёт бегона юртлардан келган баҳайбат махлуқни томоша қилиб келади. Бора-бора у филга бир тутам пичан чўзишга ҳам журъат этди. Фил пичанни ҳидлаб кўрди-ю, емади.

— Онажон, қант беринг,— илтимос қилди бола,— анавинга...

— Яна кимга қант керак экан?

— Филга.

— Ўзингни ҳозир хивич билан меҳмон қиламан!— Онанинг жаҳли чиқди.— Унинг ёнига яқинлашма. Майиб бўлиб қолмоқчимисан? Уйга сомон таши.

Бола сомонни уйга ташиб кириб, ерга тўка бошлади. Бутун хонага сомон ёйилиб, аскарлар учун тоза, қуруқ, дала ҳиди уфуриб турган умумий «тўшак» тайёр бўлди. Тўшаклари ҳам, кўрпалари ҳам сомон. Аскарлар кечки овқатдан кейин лойли этиклари билан тоза тўшакни булғамаслик учун жимгина деворга суяниб ўтиришди.

Аскарлар устки кийимларини ечиб, оёқларини печкага яқинроқ чўзиб ётишганда, бека сўради.

— У... сигирни ўлдириб қўймайдими?

— Хавотир олманг,— деди Орлов.— У юввош. Лекин уни овқатлантириш керак эди-да. Бошқа нонингиз йўқми?

— Бор,— деди бека.— Иккита нон бор.

— Жуда яхши-да. Нима ҳам қилардик, иккита бўлса ҳам майлига.

Ҳамма ухлагани ётди. Бека чироқни пуфлаб ўчирди. Тўпларнинг гумбури эшитилади. Тўплар тўхтовсиз, узоқ отишарди. Деразадаги ойналар майин зинғиллайди.

Ҳеч ким ухламаган. Аскарлар йўталишади. У ёндан-бу ёнга ағдарилиб ётишади. Лейтенантнинг тишлари секин такиллайди.

— Ана, душманни ўз чегарасида таъзирини беряпмиз,— кутилмаганда қиррабурунлининг товуши эшитилди.— «Биз урушни ис-тамаймиз, лекин ҳимояга тайёрмиз!»

Уйнинг нариги бурчагидан қиррабурунлининг гапларини маъқуллаган йўғон товуш эшитилди:

— Бугун танклар бировларни мажақлаб ташлади. Эрта-индин бизларга навбат етиб келади.

Лейтенантнинг қатъий овози эшитилди:

— Биз ҳали душманни ўз чегарасида мажақлаб ташлаймиз.

— Ким? Сенми?— сўради қиррабурунли.— Сен билан мен, ўртоқ лейтенант, уларнинг чегарасига етиб боролмаймиз. Бошқа томонга кетяпмиз. Унинг чегараси эса бутунлай бошқа томонда. Сенинг унвонинг, ўртоқ лейтенант, меникидан юқори бўлса ҳам, лекин ўзинг ҳали ғўрсан.

Лейтенант индамади. Девор томонда ётгани учун қиррабурунли уни қисиб қўйганди. Лейтенант унинг бемаъни, илмоқдор гапларидан қутулмоқчи бўлди. У жангчилар ҳам бошлиқнинг салмоқдор гап айтишини кутиб ётганларини сизди. Сомон тўшагидан шиддат билан туриб, ҳарбий машқдагидек баланд товуш билан:

— Жим бўлинглар!— деб бақирди.

Ўзи шундоқ ҳам ҳамма жим ётганди, у бақирмаса ҳам бўларди.

Лейтенант аслида қиррабурунлига эмас, бошини кўтара бошлаган қора кучлар — ваҳима, умидсизлик, руҳий тушкунликларнинг ҳаммасига бир йўла буйруқ берган эди.

— Биз ғалаба қиламиз,— деди у қатъий.— Ҳали кўрасан, қари шайтон, биз енгамиз. Биз ғалаба қозонмаслигимиз мумкин эмас. Тушунасанми? Агар бизни яксон этиб ташласа қиёмат-қойим бўлади. Дунё эса тугамаслиги керак.

Ҳеч ким лом-мим демади, сўз қўшишга журъати етмади. Чунки уларнинг ҳаммаси ҳали ҳам ўзини «Жим бўлинглар!» дейилган буйруқ домида сезарди.

Лойга беланиб, совуқ қотган, эзилган бу кишиларни жим бўлиб қолишга мажбур этган нарса командирнинг буйруғи эмас. Жангчилар ҳозир ҳаётда оқ-қорани кўриб пишган бу қиррабурунлига эмас, иситмада қалтираб ётган шу йигитчага кўпроқ ишонгилари келарди.

Олдин улар жим ётишди. Кейин кўнгиллари тинчиди. Бурчакдан енгил хуррак эшитилди. Сўнг унга эшик олдидан эшитилган хуррак жўр бўлди. Уйқу жангчиларни оғушига олди.

Орлов кўп вақтгача ухлолмай ётди. Филга озуқа бериб келгач,

урушнинг тинимсиз ғовурига қулоқ солиб ётди. Печка устида ётган аёлниги ўғлига пичирлаганини ҳам эшитди:

— Билмадим, болам, қарисига ишонсамми ёки ёшига.

Бола онасига жавоб берди:

— Ёши тўғри гапиради. Унинг камарида ғилофли тўппонча-си бор.

Кейин қаншарига қўндирилган кўзойнакнинг ойналари совуқ ялтиллаб кўринди. Қизиқчи Комовнинг кийим-кечагини кийиб олган собиқ директор жилпанглаб ўйнади:

— Уруш ҳамма нарсани йўққа чиқариб юборади!

Фил уни хартуми билан кўтарди-да, уфқ чизигидан нарига улоқтириб юборди. Цирк директори «Шапито»нинг брезент гумбази остидаги саҳнада пайдо бўлди. Ногоралар гумбурлади. Шақир-шуқур, гумбурлаган товушлар эшитилипти. Ҳар хил рангдаги чироқлар ўчиб-ёнапти. Қизиқчи либосидаги директор эса цирк саҳнасида турганча таъзим бажо келтиряпти...

Томошабинлар эса сукут сақлаб ўтиришибди. Ҳеч ким кулмайди ҳам, чапак ҳам чалмайди. Шундан кейин саҳнага Комов чиқди. Унинг юзини кўриб бўлмас, афти оппоқ доираю бу доирага нуқта, вергул, олов белгилари чизиб қўйилгандай... Комов тирчилаб сакраганча, қичқиради:

— Нега кулмайсизлар? Нега? Бу жуда кулгилик-ку! Сизлар нега кулмайсизлар?

Цирк директори эса пошнаси билан ерни дўқ-дўқ тепиб тинмай таъзим қиларди.

Зина эса келмади...

6

Орлов тобора кучаяётган шовқиндан уйғониб кетди. Ер ларзага келганда, уй титраб кетади. Тўп ўқларининг шуъласи катта рус печининг оппоқ деворини ёритади. Гўё печнинг ичида олов ёнапти-ю, унинг қизғиш тиллари оқланган ғиштар орасидан сизиб чиқаётгандай эди. Орлов яқинлашиб келаётган хавф-хатарни сезиб, яхшиям Зина бу ерда йўқ, тўплар унга зиён етказолмайди, деб ўйлади. У қизнинг сўнган кўзлари, оппоқ пешонаси ва калта қирқилган сочларини эсламади.. Кўм-кўк катта кўзлар Орловга гоҳ таънали, гоҳ қувноқ, гоҳ ҳорғин боқарди. Қулоғида товуши, сўзлари эмас, нафасидан илиқлашган, бир оз хириллаган товуши эшитилиб турибди. Оёқ шарпалари гоҳ яқинлашиб келади, гоҳ узоқлашиб кетади. Орлов уни эътибордан қочирмаслик учун вужуди қулоққа айланиб тинглайди...

Эшик шахт билан очилди. Кир шинелдаги аскар қичқирди:

— Туринглар! Тревога!

Аскарлар сакраб туриб, кийинишди, қуроолларини қўлларига олиб, сомон тўшакни босганча эшикка чопишди. Уларнинг уйқуси ҳали тўла қочмаган, одат тусига кириб қолган бу ишларни беихтиёр бажаришаётган эди.

Орлов ҳам милтигини олиб, кўчага чиқди. Фил оғилхона деворига қапишиб турар, оёғи остида бузоқча ўралашиб юрарди. Эҳтимол, бузоқча қўрққанидан филни онаси деб билиб, унинг олдига ҳимоя қидириб келган бўлса керак. У филнинг катта оёқларига суйканар, биқинини қаширди.

Орлов филга яқин бориб, секин:

— Максим, дадил бўл!— деди.

Киссасида асраб юрган бир бўлак нонни олиб, филнинг хартумига тутди.

Фил оғир хўрсинди.

Аскарлар қуршовида турган лейтенант нима қилишни ўйларди. Унинг ёш вужуди иссиқ уйда бир оз ўзига келиб, иситмани енгган, тишлари ҳам энди такилламасди.

— Фронт яқинлашиб келяпти,— деди у секин.— Нишонга оладиган трубани тузатиш керак. Снаряд ҳам топиш керак.

— Қаердан снаряд топамиз?— сўради қиррабурунли.

Лейтенант снарядларни артиллерия таъминотидан олиш кераклигини биларди. Лекин ҳозир артиллерия таъминоти қаердалигини ким билади дейсиз? Шундай бўлса-да, қиррабурунлининг сўзини кесиб:

— Топиш керак бўлган жойдан!— деди.

Орлов лейтенантнинг олдига келиб, секингина:

— Мен механикман,— деди.— Нишонга оладиган трубани тузатишга ёрдамим тегиб қолар?

— Сиз тўпларни ремонт қилиб кўрганмисиз?

— Умрим бўйи механизмларни тузатиб келганман... Тўп ҳам механизм-ку.

— Тўғри, албатта,— унинг сўзини маъқуллади лейтенант,— лекин, ҳарбий бўлмаган кишига бу ишни...

— Нега мен ҳарбий бўлмас эканман,— деди Орлов.— Елкамда милтиғим турибди.

— Ствол каналининг ўқи билан оптик асбобнинг ўқлари параллел бўлиши керак,— тушунтирди лейтенант.— Гап тамом, бажаринг.

Орлов ишга киришиб кетди.

Она-бола бир неча марта пешайвонга чиқишди. Уларни уйга киргизиб юборишди:

— Уйга кининглар, у ер хавфсизроқ.

Уй қанақасига хавфсиз бўларкан? Шу тешик том уларни бомбадан, снаряддан ҳимоя қилиб қолармиди? Оддий зенит тўпининг парчаси ҳам уни осонгина тешиб ўтади. Лекин нима бўлганда ҳам

бу қадрдон, аждодларимизни асрлардан буён хавф-хатардан асраб келаётган бошпана-да.

Лейтенант икки жангчини снаряд топиб келишга юборди.

— Бўш қўл билан келмасликка ҳаракат қилинглар,— деб уларга оқ йўл тилади.— Агар қурол-аслаҳаларимиз бўлса, ён томонда окоп қазиб, яшириниб оламиз... Шунда танкларни ҳам ёндира оламиз...

Яқин орада снаряд портлади. Уйнинг деразалари чил-чил сиhib кетди. Ям-яшил майдончада ўпирилган қора чуқур пайдо бўлиб, тутун ҳиди анқиди.

Қишлоқда қочоқлар кўринишди... Гўё катта оқимни галвирдан ўтказишганда кўплари ундан ўтмай қолгандек, энди одамлар сийрак эди. Қаддилари букилган, ҳорғин, ичга ботган кўзлари на уйни, на дарахтни, на тўп ўқидан пайдо бўлган чуқурларни кўради. Улар ҳатто филни ҳам пайқашмади.

Қочоқлар орасида цирк директори ҳам бор экан. Бир қарашда ҳарбийми ёки ҳарбий эмасми — билиб бўлмасди. Бошланг, кўйлагининг ёқалари очиқ, ҳарбий унвонини кўрсатадиган белгилари ҳам йўқ. Этиги ва шими лойга беланган, юзи чапг ва тердан кулранг тусга кирган, фақат қаншаридаги кўзойнак изи қизариб турибди... Агар ҳарбий кийим чиндан ҳам унга томоша кўрсатиш учун керак бўлган бўлса, энди у инқирозга учрабди, уни саҳнадан ҳайдаб юборишибди, башарасига лой отишибди...

У филни кўриб қолди. Чарчоқдан гандираклаб, Максимнинг олдига келганда юзида қувончга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди. Орлов ҳам қуролни тузатиб бўлиб, филнинг ёнига келди.

— Орлов?!— директорнинг ойнаксиз хира кўзлари пирпиради.— Биласанми, нима бўлди?.. Менинг кўзойнагим синди... Чил-чил бўлиб кетди. Сен ҳали ҳам фил билан овора бўлиб юрибсанми?

— Ҳа,— деди филбон қуруққина.

Директор тирсагини тиззасига тираб ўтирди. Овози титраб кетди:

— Биласанми, йўлни танклар тўсиб қўйди. Қиёмат-қойин бўлди у ерда, Орлов... Зўрға қочдим. Тун бўйи тинмасдан лой дала-лардан югурдим. Бу ердан кўзойнак топиб бўлмасмикин?

— Бу ерда кўзойнак нима қилсин?— деди Орлов. Лекин директор кўзойнакни баҳона қилиб, ниманидир айтмоқчи бўлаётганини тушунди.

— Майли, кейинроқ бирон ердан кўзойнак топиб олармиз,— деди директор.— Ҳозирча сен билан бирга филни ҳайдаб бораман. Сенга кўмаклашаман.

— Ўзим ҳам удалай оламан,— деди Орлов.

— Ўзим деганинг нимаси? Нега ўзинг бўларкан?

— Ўзим удалайман, дедим-ку.

— Менга қара, Орлов, муттаҳамлик қилма... Ҳали фалак чархи яна айланиб келиши мумкин. Бахтсизлик содир бўлди...

Орлов жим турарди. Гердаиб юрадиган бу раҳмсиз ҳукмдор бир кечанинг ўзида бундай ўзини йўқотиб, одамнинг ғашини келтирадиган даражада бўлиб қолганининг сабабини у тушунмаётган эди. Орлов унинг яшил кўйлаги ёқасидаги қизил белгиси ва олтин суви югуртирилган ҳалқа юлиб ташланганини сизди: демак, ваҳима директорни талвасага солиб, ҳарбий хизматни ташлаб қочган қочоққа айлантирган...

Шундай бўлса ҳам камгап филбон уни ҳайдаб юбормади. Меҳрибонлик қилиб, хатардан асраб қолмоқчи бўлди:

— Қуролингиз борми?

— Йўқ... Нимаиди?

— Уёққа бориш учун керак,— Орлов жанг шовқини эшитилаётган томонга ишора қилди.— Милтиқ топинг. Унча қийин эмас ҳозир милтиқ топинг.

Директорнинг япалоқ юзи буришиб, рангсиз кўзлари олайди.

— Сенинг милтиғинг бор, сен қурол ахтариб юрмасанг ҳам бўлади. Нега ўзинг уёққа бормайсан?— сўради директор.— Филни баҳона қилиб жонингни асрамоқчимисан?

У ҳеч нарсани фаҳмламаган. Ҳа, ҳали ҳам тушунмагани учун Орловга ўз душманидай қаради. Орлов қизарди. Кафти билан пешонасини артиб, секин деди:

— Мен қайтиб келаман бу ерга. Бурчимни адо этиб, қайтиб келаман. Филни ўз ҳолига ташлаб қўя олмаслигимни биласиз-ку. Бу Зинанданинг фили.

Яқингинада снаряд портлади. Директор ижирғанди.

— Ҳар ким ўз жонини асраш ғамида,— деди.

Орловнинг қўли мушт тугилди. Ҳарбий қочоққа «Бас қил» деб бақирмоқчи бўлди-ю, ундан юзини ўгириб, нари кетди.

Уй олдига келган думалоқ юзли жангчи қичқирди:

— Ўртоқ лейтенант, снарядлар топиб келдик! Тўпимизга мос келадигани уёқда кўп экан!

У снарядларни худди тараша кўтаргандай қўлтиқлаб олган эди. Фақат тарашадан фарқли ўлароқ бу юк анча оғир эди.

— Қаердан топдинг?

— Қирғоқдан. У ерда ўқ-дори ортилган машина бузилиб ётибди.

— Жуда соз. Қани,— буйруқ берди лейтенант,— ҳаммаларинг тез бориб қучоқларингга сиққанча олиб келинглар.

Шу пайт лейтенантнинг кўзи цирк директорига тушди.

— Ўртоқ қизил аскар, сиз ҳам булар билан боринг.

— Нега улар билан борарканман?— сўради директор.— Мен бошқа қисмдайман... мен учинчида таъминотчи...

— Гап қайтарманг!— бақирди лейтенант.

У «гап қайтарма!», «бас қил!» деган сўзларни кимдандир ўрганган, икки оёқ бир этикка тиқилган шундай оғир, фавқулодда пайтларда бу дўқлар жуда зарур бўлиб қоларди.

— Юр, таъминотчи,— деди қиррабурунли жангчи,— ўладиган бўлсак, қаерда ўлсак ҳам бари бир эмасми.

— Мен ҳам бораман,— деди Орлов секингина.

— Яхши. Мен унга,— лейтенант филга ишора қилди,— ўзим кўз-қулоқ бўлиб тураман.

Қирғоқда Орлов немис миначининг парчасидан ярадор бўлди. Жангчилар уни уйга кўтариб келишди. Остонага қўйиб, жароҳатини чалакам-чатти боғлашди. Сўнг қулай фурсат топилганда мамлакат ичкарисига жўнатишди. Жўнатиш олдидан у ўзига келиб, лейтенантни сўради. Жуда қийналиб гапирди, унинг товушини эшитиш учун лейтенант энгашиб лабига қулогини яқин тутди.

— Мен сиздан илтимос қиламан, ўтинаман...— пичирлади Орлов,— филни эҳтиёт қилинг, асранг. У яшаши керак.

— Ҳаракат қилиб кўраман,— деди лейтенант,— нима бўлишини башорат қилолмайману... иложи борича ҳаракат қиламан.

— Филни таъминотчининг... қўлига ишониб топширманг.

— У кўринмапти. Ҳалок бўлгандир, тирик бўлса қочиб қолган. У қандай гойиб бўлганини йигитлар ҳам сезмай қолишибди.

— Филни ҳайвонот боғлар марказига жўнатиш керак... Москвада шунда жой бор... Бу Зинанинг фили... жуда яхши фил... Тушундингизми?

— Ҳа, тушундим,— лейтенант бошини қимирлатди,— мен ҳаракат қилиб кўраман. Кўришгунча хайр.

— Раҳмат.

Бир ярим тоннали юк машина ўрнидан кўзгалди. Фил безовталаниб, ички бир хўрсиниш билан нола қилгандек ғамгин товуш чиқарди. Унинг товуши атрофда портлаётган снарядларнинг ғала-говурига қўшилиб кетди.

7

Қари фил илиқ ёз ёмғирларини ёқтирарди. У очиқ майдончада ҳузурланиб турар, ёмғир қалин терисини савалаб ювиб, қорнидан ерга оқиб тушарди. Кўзини ҳузур қилиб юмиб, танидан оқиб тушаётган ёмғирга хартумини тутади. Ҳатто осмонда момақалди-роқ гулдураб, чақмоқ чаққанда ҳам у ҳайвонот боғининг бошқа «аҳолиси» каби ўзини панага олмайди, кўзларида яшининг бинафшаранг шуласи акс этганда ҳам ялтироқ қозиқ тишини олдинга чўзиб тураверади.

Шу дақиқаларда у ўз вазини унутган, ёмғир қуршовида тургани учун ўзини илиқ дарёда сузаётгандек ҳис этади.

Галянинг эса филдан жаҳли чиқади. У ҳеч қанақа дарёни кўрмаган, болалигиданоқ момақалди-роқдан қўрқарди. У ёмғирда ҳов-

лига чопиб чиқди. Қўйлаги шу заҳотиёқ ҳўл бўлиб, тиззалари қизарди, қора сочлари чаккасига ёпишиб қолди.

— Нега сен ўрдакдай кўлмакда қотиб турибсан?— деди қиз филни усти ёпиқ бинога ҳайдаб киритиш учун.— Ҳозир сени чақмоқ урса, кунингни кўрасан, қари сув сепувчи.

Фил ўзини карликка солиб, бужмайган думини ликиллатганча жойида миқ этмай тураверди.

Фил Марказий Осиёнинг қайси бир чакалакзориде туғилган бўлса ҳам фақат украин тилини тушунарди. Гўё Полтава туғилган ери-ю, болалигида юшоқ маккажўхори сўтасини ямлаб, хартуми билан сариқ кунгабоқар бошларини узиб еб ўргангандек эди.

— Жуда аломат фил бу, украин тилини мукаммал билади-я,— дейишарди ҳайвонот боғидагилар ҳайрон бўлиб.

Аслида бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ: Галя унга украин тилида гапирарди, холос. Агар у чуваш ёки эстон тилида гапирса ҳам фил уни бари бир тушунарди.

Галя мутахассис ҳам эмас, ўргатувчи ҳам. У филга ҳеч нарса ўргатмайди, парвариш қилади, холос. Фил унинг тушунчасида узоқ юртлардан келтирилган ажойиб ҳайвон эмас, қишлоқларда деҳқонлар боқадиган оддий уй ҳайвони. Уни боқиш, қашлаш, қовоғарилар, сўнага чақтирмаслик керак. Одатда деҳқонлар сигир ва от билан гаплашгандай, Галя ҳам филга гапирарди. Жаҳлини чиқарганда қарғар, меҳри тобланганда эркалаб, «диду»— бобо деб чақирарди.

— Диду, диду, бўлди ёмғирда шунча турганинг. Бинога кир!— деб ялинди у. Фил эса ўзини ухлаганга солиб, кўзларини юмиб турибди.

У Галяга маст отасини эслатди: у ичиб келганда уйга олиб кириб ётқизиш машаққат эди.

Қизнинг енгсиз кўйлаги шалаббо бўлиб, танига ёпишган, у ортиқча сабри чидамай, қўлларини қовуштириб, бостирмага чопиб кетди.

Фил эса оёғининг оғриғини ҳам унутиб, хаёлидаги дарёда ҳамон сузиб борарди...

Ўз вақтида филга қараб, даволашмаган эди, шу сабабли ҳозир унинг юмалоқ товонида ёриқлар пайдо бўлган. Секин ҳаракат қилади. Ҳар бир қадам босганида товони оғрийди. Оёқларига қалин қилиб қорамтир ихтиол мойи суртилган. Шу сабабли ундан аравамоё ҳиди келиб туради.

Галя фили Диду қаердан келтирилганини билмоқчи бўлиб, бир неча марта сўраб кўрди. Унга ҳаммавақт:

— Марказий ҳайвонот боғидан келтирилган,— деб жавоб беринди.

Гўё фил бу ерга келтирилгунча ўрмонни ҳам кўрмаган, чирмо-

вуқлар ўсган далаларда юрмаган, ота-онаси ҳам бўлмаган, чарақлаган қуёш остида кезмаган-у, қадрдон жойи — марказий ҳайвонот боғидан тўғри бу боққа келтирилган.

Қари фил пусиб келиб, хартумини Галянинг кўк халати киссасига солади. Бу киссада ҳаммавақт тузга ботирилган бир бурда нон бўлади. Фил пастки ингичка лабини очиб, нонни оғзига солади.

Четдан қараган кишида, қиз бу филни қадрдон қишлоғидан эргаштириб келган, деган таассурот қолиши мумкин. Қишлоқда филни катта аравага қўшишган ёки ерни шудгор қилдиришган. Янги уй қуришаётганда эса фил оёқлари билан сариқ лойга сомон қўшиб қорган.

Гоҳо қари фил Галяга ҳазиллашиб ҳам қўярди: хартумини тўлдириб сув олади-да, ўзига қуяётган пайтда Галянинг устига ҳам сочиб юборади.

— Ҳа, яшшамагур, қариб қуйилмаган!— қизнинг жаҳли чиқади.— Худди ёш буқачадай шўхлик қилади-я.

Фил бу гапдан ўзича илжайиб, четга бориб туради. У Галяга тобеълигини билар, лекин унинг олдида сира ўзини камситмас, кадр-қимматини туширмасди. Унинг Галяга муносабати мўнқиллаб қолган чолнинг ўз қизига қиладиган муносабатига ўхшарди: жаврайди, дўқ уради, койийди-ю, лекин у ёнида бўлмаса куни ўтмаслигини юрагидан ҳис қилади.

* * *

Галя ҳайвонот боғига келадиганларни ёмон кўради. Уларни бошқаларнинг иши, бегоналарнинг ҳаётини томоша қилишга ишқибоз бўлган бекорчилар, деб ҳисобларди. Бунақалардан сира яхшилиқ кутиб бўлмайди. Шу сабабли филга қўлини чўзиб:

— Менга фил олиб беринг!— деб қичқирадиган қип-қизил яноқли болаларга бир чеккадан қовоғини осиб, тикилиб турарди.

Ҳамиша вазмин турадиган фил—қари Диду эса томошабинларни кўрган заҳоти чеҳраси очилиб, тетиклашарди. Оёғининг оғриганини ҳам унутгандай бўларди. Ҳар бир қадам босиши жонига озор етказишига қарамай, майдончада мен соғман, оёғим оғримайди, дегандай намоийшкорона юрарди. Тек юрса ҳам майли-я, йўқ, томошабинларга таъзим қилади, қадамига мослаб хартумини силкитади.

Шундай пайтларда Галянинг томошабинларга: «Ҳаммаларинг йўқолинглар бу ердан! Кўрмаяпсизларми, унинг оёғи оғрияпти!» деб қичқиргиси келади.

* * *

Ёзнинг булутсиз кунларидан бири эди. Ҳайвонот боғининг хиёбонларида қуёшнинг ҳароратли ҳавоси сузиб юрибди. Бу иссиқ юртлардан келтирилган ҳайвонларга хушёқиб, уларга туғилган юртларини эслатади.

Томошабинлар бугун одатдагидан кўп. Улар фил турган майдон панжаралари ёнига тўпланишган. У ердан ғала-говур эшитилади. Фил эса оёқларини оҳиста босиб, айланиб юрибди.

Кутилмаганда у тўсатдан тўхтаб, қотиб қолди. Бошини бир оз энкайтириб, хартуми билан ерни ҳидлади-да, кулча бўлиб бурилди. У бирон нарсани ўрганмоқчи, эсламоқчи бўлгандай, шу ҳолатда бир неча дақиқа турди. Сўнг қозик тишларини кўтариб... рақсга тушиб кетди. У майдонча атрофидан юриб, вальс куйида айлана бошлади. Бу куйни ҳеч ким эшитмас, бу куйни фақат филнинг ўзи хаёлан эшитаётган эди. Ноғоралар гумбурлайди, мис ликопчалар қулоқни қоматга келтириб тарақлайди, скрипка эса қувноқ хониш қилади... Фил вазнини ҳам, оёғининг оғриғини ҳам унутиб, вальс куйига енгил айланади. Томошабинлар худди циркдагидай қарсақ чалиб, «офарин!», «қойил!», «яна бўлсин!» деб қийқиришади.

Галя арзандасига хавотирланиб қаради. Бугдойранг юзи оқариб кетди. Бошқаларга қувонч бахш этган нарса уни даҳшатга солди.

— Диду!— деб чақирди у.

Ҳозир филнинг қулоғига гап кирармиди! У қизни кўрмади ҳам, товушини эшитмади ҳам.

Кейин у тўхтаб, томошабинларга таъзим қилди. Оғриқни ҳам унутиб, аравамоё ҳиди келиб турган олд оёқларини ердан узиб, орқа оёқларида тик турди.

Нима бўлаётганига тушунмаган Галя яна қичқирди:

— Диду, ҳей чол, нима бало, жинни бўлдингми! Оёқларинг... ахир...

Фил орқа оёғида турганча, олд оёқларини ноғорачига тақлид қилиб ҳавода ўйнатди.

Галя томошабинларга ғазаб билан қаради. Кўзлари қисилди. Фил ҳар қадам босганда гўё қизнинг жони оғриётгандай эди. Шу пайт қизнинг назари яшил кўйлак кийган оқсоч кишига тушди. Унинг жағи, кенг юзи, сертомир қўллари офтобда қорайган. Қўлларини қовуштирганча филга тикилиб турибди. Пешонасига учта чуқур ажин тушган, чаккасидаги оппоқ сочлари диккайган, кўзлари бошқалар кўролмайдиган нарсаларни пайқаётгандай. У қимирламай турар, фақат лабидан:

— Максим... Максим...— деган исм отилиб чиқарди.

Галя нотаниш кишининг ёнига югуриб бориб, қўлидан маҳкам ушлаб, панжарадан четга тортди.

Фил ҳам шу заҳотиёқ уч-тўрт одим ташлади. Ўткир учлари чиқиб турган бетон тўсиқ олдига келди. Тиканак панжарани пайқамай, тўсиқдан оёғини оширмоқчи бўлди-ю, шу заҳотиёқ тортиб олди. Кейин хартумини чўзиб, жаҳл билан бўкирди. У яшил кўй-

лак кийган кишини майдончага қайтаришларини талаб қилаётган эди.

Галя эса нотаниш одамни қўлидан ушлаб борар, ёши анчага бориб қолган у киши қизнинг орқасидан зўрға улгурарди. Қиз уни майдонча орқасидаги маъмурий бинога бошлаб боргач, тўхтади:

— Филни нима қилдингиз? Кимсиз ўзингиз? Нега у ўйинга тушяпти? Ахир, унинг оёғида жароҳати бор-ку!

Қиз унинг гапиришига имконият бермай, саволларга кўмиб ташлади. Сочи оқ эркак эса қизга мафтункор тикилиб, қўли билан пешонасини ишқади.

Унинг бундай қаттиқ тикилиб туриши қизга ғалати туюлди. Бу қарашга қиз дош беролмади:

— Нега менга бундай тикиласиз?

— Сизнинг исмингиз Зинами?— секин сўради нотаниш киши.

— Йўқ, Галя. Сизга нима алоқаси бор?

— Сиз бу ерга қандай келиб қолгансиз?

— Эълон бўйича.

— Афсуски, сиз «Шапито» циркиннинг чодирини эслолмайсиз. «Блек Близ» қароқчи денгиз кемасини ҳам. Хартумга осилган фонусни ҳам билмайсиз.

Галянинг ҳайрати дақиқа сайин ошиб борарди. Нотаниш одам уни ҳайратомуз, сирли оламга бошлар, қизнинг эса оғзи очилиб, кўзлари борган сари катталашиб, унинг орқасидан юрарди.

— Албатта, сиз буларни билмайсиз... Сиз у пайтда ҳали туғилмагандингиз... Лекин сиз Максимга тикилганингизда...

— Қанақа Максимга?

— Филга.

— Унинг исми Диду-ку.

— Ҳали шундай денг? Майли, бунинг аҳамияти йўқ, филга қандай исм қўйилса ҳам бари бир филлигича қолаверади.

— Сиз кимсиз ўзингиз?— тоқати-тоқ бўлган Галя охири сўради.

Нотаниш киши қўли билан яна пешонасини ишқади.

— Мен филбонман... Олдинги чап оёғи урушнинг биринчи ойида лат еган эди... кўп вақт бўлди бунга... У сизни ёқтирадим?

— Билмадим,— Галя эшикка, фил турган майдончага борадиган йўлга қаради.

— У қиз бу филни жуда яхши кўрарди,— секин гапира бошлади филбон.— Максимга раҳми келган пайтларда унинг кўзлари ҳам сизникидек дардли қисилиб кетарди. Умуман, унинг кўзлари катта, мовий эди. Кечга яқин қораярди.

Шу пайт ташқаридан тарақлаган товуш эшитилиб, дарвоза портлагандек ланг очилиб кетди. Бинога фил кирди. У филбоннинг олдига бориб, хартумининг қизғиш учи билан унинг юзини

меҳрла силади. Фил унинг пешонасидаги ажинларни, ичга ботган чакаклари, ҳурпайган қошларини таниди-ю, шундай бўлса-да, бу нотаниш кимса ўзининг қадрдон дўсти эканлигини яна бир текшириб кўриш учун хартуми билан унинг юзини силаб кўрган эди. У эса филнинг қиррадор қулоғини қашиб, ўз-ўзига гапирди:

— Максим, тирик экансан... тирик...

Галя эҳтиётлик билан сўради:

— Нега ундай дейсиз, у тирик бўлмаслиги ҳам мумкинмиди? Филбон бурилиб, қизга қаради.

— Сиз циркни яхши кўрасизми?

— Мен кинони яхши кўраман. Циркда яхши кўрадиган нима бор?

— Яхши томони оз-у, лекин ҳар қалай бор. Шунинг учун ҳам у ерга бориб турса арзийди. Ҳатто урушда ҳам яхшиликлар учраб туради. Мана, биз урушда ёшгина, ғўр... лейтенантни учратиб қолган эдик. У одамнинг қўлидан келмайдиган оғир ишни бажарибди.

— У нима иш қилибди?

— Мен ярадор бўлганимда у филни асраб қолган. Гўштга топширмаган, чиқитга чиқариб юборишларига йўл қўймаган. Ишни охирига етказгунча тиниб-тинчимаган... Ярим йўлда тўхтаб қолмай, чекинмай, ишни охирига етказишда гап кўп, бу жуда муҳим. Тўғрими, Зина?

— Менинг исмим Галя. Филни... гўштга топшириш мумкинми?

— Бу улкан ҳайвон бўлгани билан, ўзи гўдакдай ночор. Унинг қулоғи билан кўзи оралиғида кафтдеккина нозик жойи бор. Шу жойига биргина ўқ узса... филни ардоқлаш керак...

— Сиз ғалати одам экансиз... Нима бало, севиб қолдингизми?— сўради Галя.

— Севиб қолганман.

— Қачондан буён?

— Йигирма йилдан буён.

— Шунча йилдан буён ёлғиз... Зинани севасизми?

— Яқинроқ келинг, сизга бир нарсани айтмоқчиман... Агар бировни чинакам севсанг, шу севги бутун умрга татийди... ерга ҳам, дарахтларга ҳам, одамларга ҳам, ёмғир томчиси, қорларга ҳам, филга ҳам етади шу севги...

Улар салқин бинодаги курсида ўтиришди. Бу ерда саратон жазирамаси сезилмайди, сомон ҳиди анқимайди. Жимлик. Фил нафас олганда хонада енгил шамол эсгандай бўлади.

МУНДАРИЖА

Салют	3
Охирги мушакбозлик	6
Динго — менинг ҳамроҳим	16
Конькили бола	22
Фил ҳайдовчи	46

На узбекском языке
Ўрта мактаб ёшидаги болалар учун

ЯКОВЛЕВ ЮРИЙ ЯКОВЛЕВИЧ

ДИНГО — МОЙ ДРУГ

Рассказы

Ташкент, издательство «Ёш гвардия» — 1981.

Редактор

Сурайё Сайдалиева

Рассом

Анна Дорожинская

Расмлар редактори

А. Гуломов

Техн. редактор

Л. Буркина

Корректор

С. Сайдалимов

ИБ № 1120

«Молодая гвардия» нашриётининг 1970
йилги нашридан таржима қилинди.

Босмахонага берилди 4.06.1981 й. Босишга
рухсат этилди 5.08.1981 й. Формати
60×84¹/₁₆ 1-босма қоғозга «Литературная»
гарнитурда юқори босма усулида босил-
ди. Босма листи 5,5. Шартли босма листи
5,12. Нашр листи 5,430. Тиражи 45000.
Буюртма № 1240. Шартнома № 146—80.
Баҳоси 20 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш
гвардия» нашриёти. Тошкент, 700129. На-
воний кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент «Правда Востока»
кўчаси, 26.

70803—92
Я $\frac{356(04)—81}{110—81}$ 4803010102